

INGRIDA PAJEDAITĖ
Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

Elenos Skirmantaitės-Skirmantienės šachmatai: pirmieji figūrų štrichai

Anotacija. Straipsnis skirtas skulptorei, diaristei Elenai Skirmantaitei-Skirmantienei (Helena Skirmuntt (Skirmunttowa) ze Skirmunttów, 1827–1874) ir žinomiausiam jos kūriniui – krikščioniškosios koalicijos valstybių ginkluotųjų pajėgų 1683 m. prie Vienos pasiektos istorinės pergalės prieš Osmanų imperijos kariuomenę įkvėptiems šachmatams (1863–1873). Lietuvoje E. Skirmantaitės-Skirmantienės šachmatai dar nėra buvę atskiro nuodugnaus menotyrinio tyrimo objektu. Nei lietuvių, nei lenkų, nei baltarusių autoriai iki šiol neatkreipė dėmesio ir į labai svarbius tokiam tyrimui šaltinius – šachmatų figūrų eskizus, kurie saugomi Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje, „Lietuvos dailininkų piešinių ir eskizų kolekcijoje“ (F320). Straipsnio tikslas – pristatyti E. Skirmantaitės-Skirmantienės šachmatų eskizus ir taip atverti naujas perspektyvas originaliam skulptūros kūriniui toliau tirti. Keliami klausimai, kaip kilo kūrinio idėja, ar lauktas rezultatas atitiko lūkesčius, ką atskleidžia šachmatų eskizai, kada ir iš kur jie pateko į Biblioteką, kas lėmė, kad keletą dešimtmečių jie gulėjo saugyklose neatpažinti?

Esminiai žodžiai: Elena Skirmantaitė-Skirmantienė; pergalė prie Vienos (1683); Jonas Sobieskis; šachmatai; XIX a. skulptūra; Lietuvos dailės paveldas; fotografija; Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka.

Įvadas. 1683 m. rugsėjo 12 d. Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR) valdovo Jono Sobieskio (Jan III Sobieski, 1629–1696) vadovaujamos krikščioniškosios koalicijos valstybių jungtinės ginkluotosios pajėgos prie Vienos susirėmė su Osmanų imperijos kariuomene ir iškovojė istorinę pergalę, sustabdžiusią osmanų veržimąsi į Vidurio Europą. Po 180 metų, kai ATR vardas jau buvo dingęs iš politinio Europos žemėlapiu, tuomet mažai žinomai dailininkei ir skulptorei Elenai Skirmantaitei-Skirmantienei (Helena Skirmuntt (Skirmunttowa) ze Skirmunttów, 1827–1874), kilusiai iš Rusijos imperijos užgrobtų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) žemių rusėniškosios dalies (dabar Baltarusija), kilo mintis sukurti prie Vienos vykusio mūšio vizualizaciją populiaraus intelektualaus stalo žaidimo – šachmatų – lentoje. Viena-me savo laišku apie šį kūrinių menininkė rašė: „gal tai – geriausia, ką kada nors esu sukūrusi...“ (*Z życia Litwinki* 1876, 240). Deja, sumanytas šachmatų – istorinių asmenybių, karių, etninių tipų atvaizdų ir gyvūnų figūrų – ciklas taip ir liko nebaigtas: 1874 m. vasarį E. Skirmantaitės-Skirmantienės gyvybę pasiglemžė mirtis. Vos 46-erių metų menininkė iškeliavo iš šio pasaulio, nespėjusi sukurti trečdaliao figūrų. 1873-iaisiais, keli mėnesiai iki skulptorės mirties, 20 šachmatų figūrėlių, prižiūrint jos pirmajam skulptūros mokytojui, austrų skulptoriui ir medalininkui Josefui Cesariui (1814–1876), buvo išlietos iš bronzos, nušlifuotos, pasidabruotos, paauksuotos ir eksponuotos Pasaulinėje parodoje Vienoje¹. 1874 m. šachmatai pristaty-

¹ Paroda vyko nuo 1873 m. gegužės 1 d. iki lapkričio. Vidmantas Jankauskas ir Dariuszas Szpoperis rašo parodą vykus 1872 metais (Szpoper 2009, 62; Jankauskas 2011, 34). Jolantos Širkaitės teigimu, parodoje rodytos 22 skulptūrėlės (Širkaitė 2012, 361). Šachmatų eksponavimą parodoje faktą ir tikslų į Vieną išsiųstų figūrų skaičių (20) nurodo Bronislovas Zaleskis (*Z życia Litwinki* 1876, 2, 265).

ti Dailės bičiulių draugijos (Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych) parodoje Krokuvoje, 1874–1875 m. – Lvive, o 1883 m. – Dailės skatinimo draugijos (Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych) parodoje Varšuvoje (Polanowska 2004, 122). 2023 m. gegužės 19 – rugsėjo 10 d. šachmatų komplektas eksponuotas Nacionaliniame muziejuje Varšuvoje surengtoje parodoje „Bez gorsetu: Camille Claudel i polskie rzeźbiarki XIX wieku“, skirtoje garsiosios prancūzų meistro Auguste Rodino (1840–1917) mokinės ir mūzos Camille Claudel (1864–1943) bei buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemėse dirbusių moterų skulptorių kūrybai aktualizuoti². Skulptūrėles parodai paskolino Nacionalinis muziejus Krokuvoje, kuriame jos dabar saugomos³.

E. Skirmantaitės-Skirmantienės šachmatų vieni pirmųjų ėmė garsinti kultūros ir visuomenės veikėjai Juozapas Ignacas Kraševskis (Józef Ignacy Kraszewski, 1812–1887) bei Adomas Plugas (tikr. Antoni Pietkiewicz, pseud. Adam Pług, 1823–1903), 1875–1876-aisiais paskelbę straipsnius populiariuose iliustruotuose žurnaluose *Tygodnik Ilustrowany* ir *Kłosy* (Kraszewski 1875; Pług 1876). Dailininkas Bronislovas Zaleskis (Bronisław Zaleski, 1820–1880) žengė dar toliau: remdamasis laiškais, užrašais ir dienoraščiu, 1876 m. parengė ir Poznanėje išleido knygą *Z życia Litwinki, 1827–1874*, kurioje nemažai vietos skyrė ir šachmatams, jų sukūrimo aplinkybėms atskleisti. Amžininkai E. Skirmantaitę-Skirmantienę vadino genialia, išskirtiniu talentu apdovanota menininke, o jos šachmatams negailėjo pakilių epitetų. J. I. Kraševskis emociškai rašė: „Reikia įsižiūrėti į tas figūrėles: kiek jose gyvybės, išraiškos ir charakterių, koks linijos ir stiliaus pajautimas!“ (Kraszewski 1875, 13). B. Zaleskio manymu, šachmatai „pagrįstai gali būti vadinami istorine poema“ (*Z życia Litwinki* 1876, 265).

E. Skirmantaitės-Skirmantienės kūryba tapo itin aktuali, rengiantis minėti 200-ąsias prie Vienos pasiektos pergalės metines. Fotografų Juliano Kostkos ir Ludwiko Mulerto fotoateljė, bendradarbiaudama su Maxymiliano Fajanso litografijos spaustuve Varšuvoje, 1883 m. pradžioje (cenzūros leidimas gautas sausio 31 d.) išleido aukštos kokybės šachmatų figūrų fotografijų rinkinį *Szachy polskie: Wyprawa wiedeńska, 1683*⁴ (Skirmuntt 1883b). Po pusmečio (cenzūros leidimas gautas 1883 m. rugpjūčio 10 d.) pasirodė kita laida: *Szachy polskie: Pamiątka dwóch-setletniej rocznicy odsieczy Wiednia, 1683–1883* (Skirmuntt 1883a).

XIX a. pabaigoje – XX a. pirmaisiais dešimtmečiais E. Skirmantaitės-Skirmantienės kūrybinio palikimo ir jo sklaida rūpinosi skulptorės duktė, istorikė ir publicistė Konstancija Skirmantaitė (Konstancja Skirmuntt, 1851–1934). 1930 m. Pinske jos pastangomis nespausdintiniu būdu išleistas motinos darbų fotoreprodukcijų, pagamintų Józefos Bułhakównos fotoateljė Varšuvoje, aplankas *Rzeźby Heleny Skirmunttowej, 1827–1874*⁵. Jame pristatyti ne tik šachmatai, kiti skulptūros darbai, bet ir paveikslai, piešiniai. Šiuo svarbiu šaltiniu savo publikacijose rėmėsi šiuolaikiniai tyrėjai, skulptorės biografai Jolanta Polanowska (Polanowska 1998, 187–189; Polanowska 2004, 105–126; Polanowska 2023, 118–123) ir Vidmantas Jankauskas (Jankaus-

2 Žr. šios parodos katalogą *Bez gorsetu: Camille Claudel i polskie rzeźbiarki XIX wieku* 2023, 226–229.

3 Jolantos Polanowskos duomenimis, Nacionaliniame muziejuje Krokuvoje (inv. nr. MNK IV-M-2948 / 1–35) yra 35 šachmatų figūrėlės (19 paaukuotų ir 16 pasidabruotų), dalis jų – pasikartojančios (Polanowska 2023, 121).

4 Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Retų spaudinių skyriuje (toliau – LMAVB RSS) saugomi du egzemplioriai: A-64/1, 3.

5 Yra žinomi 4 leidinio egzemplioriai. Vienas saugomas LMAVB RSS (*Rzeźby Heleny Skirmunttowej* 1930), vienas – Baltarusijoje, Baltarusijos Polesės muziejuje Pinske (Музей Беларускага Палесся), du – Lenkijoje, Ossolińskių bibliotekoje Vroclave (Gabinet Grafiki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich) ir Lenkijos mokslų akademijos Meno instituto bibliotekoje Varšuvoje (Zbiory Specjalne, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie). J. Polanowska leidinį datuoja 1931 m. (Polanowska 2023, 119, 123).

kas 2011, 9–37), pabrėždami, kad kūrinių originalų išliko „labai mažai“⁶. Tyrėjų nacionalinis angažuotumas lėmė, kad pirmuoju atveju E. Skirmantaitė-Skirmantienė įvardijama lenkų, o antruoju – lietuvių skulptore. E. Skirmantaitės-Skirmantienės biogramos *Lietuvos dailininkų žodyne* autorė, dailėtyrininkė Jolanta Širkaitė (Širkaitė 2012, 360–362), XIX a.–XX a. pradžios Lietuvos moterų dailininkų meninei kūrybai skirtoje publikacijoje pabrėžė, kad ši kūrėja – pirmoji profesionali skulptorė visoje buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorijoje, tačiau jos šachmatams teskyrė vos vieną sakinį (Širkaitė 1999, 41). XIX a. Lietuvos skulptūros raidą bei skulptoriaus ir amatininko statuso visuomenėje temą tyrusi menotyrininkė Rūta Janonienė E. Skirmantaitę-Skirmantienę išskyrė kaip vieną iš trijų įsimintiniausių to meto šios srities kūrėjų (greta Kazimiero Jelskio (Kazimierz Jelski, 1782–1867) bei Mykolo Sivickio (Michał Siwicki, 1797 – po 1863)) ir iškelė įdomią prielaidą, esą „šachmatų idėją Skirmantaitei galėjo sukelti garsiosios Rustemo kortos“ (Janonienė 1996, 18, 21). Anot jos, Vilniaus meno mokyklos profesoriui Jonui Rustemui (Jan Rustem, apie 1762–1835) „žaidimo ir meno jungimas buvo savotiška pramoga, o Skirmantaitė siekė suteikti žaidimui prakilnų, rimtą turinį“ (Janonienė 1996, 21).

Pastaraisiais dešimtmečiais E. Skirmantaite-Skirmantienė vis labiau domisi ne tik menotyrininkai, bet ir istorikai. Anelė Butkuvienė E. Skirmantaitės-Skirmantienės ir jos dukters Konstancijos gyvenimo aprašymus įtraukė į garsių Lietuvos moterų biografinių apybraižų rinkinį (Butkuvienė 2008, 191–199). Nemažai dėmesio skulptorei skyrė lenkų istorikas, K. Skirmantaitės biografas Dariuszas Szpoperis (Szpoper 2009, 22–67), taip pat Stefanas Kieniewiczus (Kieniewicz 1986, 41–55).

Taigi apie E. Skirmantaitę-Skirmantienę ir jos šachmatų rašyta nemažai, tačiau tiek lietuviškoje, tiek kitakalbėje istoriografijoje vis dar pasitaiko prieštaringų teiginių, neteisingos informacijos. Lietuvoje E. Skirmantaitės-Skirmantienės šachmatai dar nėra buvę atskiro menotyrinio tyrimo objektu. Nei lietuvių, nei lenkų, nei baltarusių autoriai iki šiol neatkreipė dėmesio ir į labai svarbius tokiam tyrimui šaltinius, esančius Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos (toliau – LMAVB) Rankraščių skyriuje. E. Skirmantaitės-Skirmantienės piešinių rinkinyje, kuris yra sudėtinė „Lietuvos dailininkų piešinių ir eskizų kolekcijos“ (F320)⁷ dalis, saugomi unikalūs kai kurių šachmatų figūrų eskizai. Daugumos jų skaitmeniniai vaizdai pirmą kartą skelbti 2024 m. birželio 11 d. virtualioje parodoje „Elena Skirmantaitė-Skirmantienė: ...gal tai – geriausia, ką kada nors esu sukūrusi...“⁸. Šios parodos pagrindu parengto straipsnio tikslas – plačiau aptarti LMAVB Rankraščių skyriuje saugomus eskizus ir taip atverti naujas perspektyvas garsiajam skulptūros kūriniui toliau tirti. Keliami klausimai, kaip kilo kūrinio idėja, ar lauktas rezultatas atitiko lūkesčius, ką atskleidžia į mokslinę apyvertą pagaliau įtraukti šachmatų eskizai, kada ir iš kur jie pateko į Biblioteką, kas lėmė, kad keletą dešimtmečių jie gulėjo saugyklose neatpažinti? Straipsnio pradžioje pateikiami svarbiausi skulptorės biografijos ir kūrybos faktai. Tyrimas buvo atliekamas, pasitelkus lyginamąjį metodą, šaltinių bei literatūros analizę.

6 Pavyzdžiui, V. Jankauskas (Jankauskas 2011, 10). J. Polanowska 2004 m. paskelbė keletą piešinių fotoreprodukcijų, nurodydama, kad originalai dingę (Polanowska 2004, 105, 108–109, 117, il. 1, 3–6, 13). Vėliau ji pasitaisė, kad 1, 3–6 iliustracijose (kaip, beje, ir il. 13) pavaizduoti darbai rasti Vilniuje, LMAVB (Polanowska 2023, 122).

7 Daugiau apie kolekciją žr. Pajedaitė 2011, 82–94.

8 Parodos idėjos ir tekstų autorė Ingrida Pajedaitė. Interneto prieiga: <http://eparodos.mab.lt/s/elena-skirmantaite-skirmantienė-gal-tai-geriausia-ka-kada-nors-esu-sukurusi> [žiūrėta 2024-06-11]. Virtualios parodos versija anglų kalba: *Helena Skirmuntt: "It Might Be the Best Thing I Have Ever Created..."* <http://eparodos.mab.lt/s/helena-skirmuntt-it-might-be-the-best-thing-i-have-ever-created> [žiūrėta 2024-10-01].

E. Skirmantaitės-Skirmantienės biografijos punktyras. Būsimoji skulptorė pasaulį išvydo 1827 m. lapkričio 5 / 17 d.⁹ Rusijos imperijos Minsko gubernijos apskrities centre Pinske, prosenelio Motiejaus Butrimavičiaus (Mateusz Butrymowicz, 1745–1814) užsakymu pastatydintuose rūmuose. Remiantis B. Zaleskio informacija (*Z życia Litwinki* 1876, 9), ilgą laiką buvo manoma, kad kūrėja gimė Skirmantams priklausiusiame Kalodnajės (*Калоднае*, dabar – Stolino rajonas, Bresto sritis, Baltarusija) dvare (Polanowska 2004, 106; Butkuvienė 2008, 191; Širkaitė 2012, 360), tačiau šią versiją atmetė lenkų istorikas D. Szpoperis. E. Skirmantaitės-Skirmantienės dukteriai Konstancijai skirtos knygos autorius rado 1932 m. birželio 25 d. Pinske Lietuvos mokslo ir kultūros istorikui, bibliografui, etnografui Mykolui Eustachijui Brenšteinui (Michał Eustachy Brensztejn, 1874–1938) jos rašytą laišką, kuriame atkreiptas dėmesys į B. Zaleskio įveltą klaidą motinos biografijoje (Szpoper 2009, 22, išnaša 30).

Elena Skirmantaitė-Skirmantienė.
Nežinomas fotografas. 1857. Fotografijos fragmentas.
LMAVB RS F320-981, lap. 11

Menininkės tėvas Aleksandras Skirmantas (Aleksander Skirmuntt, 1793–1845) buvo senos, XVI a. Pinsko žemės šaknis įleidusios Ažuolo (*Dąb*) herbo bajorų giminės atstovas, Kalodnajės dvaro savininkas (Szpoper 2009, 15, 22; Smalyanchuk 2018, 42). Jo protėviai nepriklausė LDK visuomenės elitui, nors turėjo ambicijų tituluotis kunigaikščiais. Skirmantams buvo būdinga legendine giminyste grįsta genealoginė savimonė. Žinodami Lietuvos metraščiuose aprašytą lietuvių kilmės iš romėnų (Palemono ir jo ainių) teoriją, Skirmantai siekė save kildinti iš legendinio Pinsko ir Naugarduko kunigaikščio Skirmanto, kuris esą buvęs Naugarduko kunigaikščio Mingailos (Mingajlo) sūnus ir Žemaitijos kunigaikščio Erdvilo (Erdziwiłł) anūkas (*Z życia Litwinki* 1876, 7; Jučas 2002, 52–53, 56; Szpoper 2009, 15; Smalyanchuk 2018, 34–35, 48), giminės herbą puošė mantija ir kunigaikštiška kepure¹⁰.

9 E. Skirmantaitėi-Skirmantienėi skirtose publikacijose gimimo (kaip, beje, ir mirties) data dažniausiai pateikiama pagal tuomet Rusijos imperijoje galiojusį Julijaus kalendorių (*Z życia Litwinki* 1876, 9; Polanowska 2004, 106; Butkuvienė 2008, 191; Širkaitė 2012, 360; Polanowska 2023, 118). Konstancijos Skirmantaitės iniciatyva 1930 m. sudarytame E. Skirmantaitės-Skirmantienės darbų fotografijų rinkinyje (*Rzeźby Heleny Skirmunttowej* 1930, antraštinis lap.) prie skulptorės gimimo datos – 1827 m. lapkričio 5-osios – yra pastaba: „st. st.“ („senuoju stiliumi“). Naujesnėje literatūroje galima rasti dvigubą datą – pagal Julijaus ir Grigaliaus kalendorius (Szpoper 2009, 22; Jankauskas 2011, 10). Būta atvejų, kai gimimo diena pateikiama pagal Julijaus kalendorių, t. y. lapkričio 5 d., o mirties – pagal Grigaliaus kalendorių, t. y. vasario 13 d. (Kraszewski 1875, 11). Sprendžiant iš nuorodų, apie skulptorę rašę autoriai nedisponeavo gimimo, krikšto ir mirties metrikų knygų įrašais.

10 Herbo su mantija ir kunigaikštiška kepure atvaizdas užfiksuotas viename E. Skirmantaitės-Skirmantienės piešinyje. Žr. Elena Skirmantaitė-Skirmantienė, „Tvorelės projekto eskizai“, [1858?], popierius, pieštukas, LMAVB RS F320-941, lap. 11.

Skulptorės motina Hortenzija Ordaitė (Hortensja z Ordów Skirmunttowa, 1808–1894) buvo Kobryno (Baltarusija) apskrities bajorų vadovo Mykolo Ordos (Michał Orda) ir Juzefinos Butrimavičiūtės (Józefina z Butrymowiczów Ordzina, 1775–1859) duktė bei dailininko, kompozitoriaus Napoleono Ordos (Napoleon Orda, 1807–1883) sesuo (*Z życia Litwinki* 1876, 9; Jankauskas 2011, 10; Širkaitė 2012, 360).

Elena buvo vienintelis vaikas šeimoje, silpnos sveikatos. Auklėta ir lavinta namie, nuo mažens tėvus stebino polinkiu piešti ir neeiliniais meniniais gabumais. Būdama trylikos metų, su motina išvyko į Vilnių gydytis. Gydytojai jai patarė nepervargti, uždraudė skaityti, tačiau leido mokytis piešimo. Vilniuje Elena ėmė lankyti tapytojo peizažisto Vincento Dmachauskio (Wincenty Dmochowski, 1807–1862) piešimo ir tapybos pamokas, bet pasimokiusi vos porą mėnesių, turėjo grįžti namo (*Z życia Litwinki* 1876, 9–11). 1844 m. balandį su motina išvažiavo į Berlyną, kur dėl akių ligos konsultavosi su okulistais ir tobulino tapybos įgūdžius, lankydama privačias vokiečių peizažisto Wilhelmo Krause'ės (1803–1864) pamokas. Po dviejų mėnesių Elena su motina vėl leidosi į kelionę. Pasimėgavusi mineralinio vandens procedūromis Bad Emse, netrukus pasiekė Paryžių. Čia susitiko su dėde N. Orda, lenkų skulptoriumi, grafiku Władysławu Oleszczyńskiu (1807–1866), su juo lankėsi Luvre. Apžiūrėjusi neįkainojamas meno kolekcijas, pati pradėjo rinkti senus raižinius ir piešinius. 1844–1845 m. žiemą praleido Dresdene, studijavo tapybą pas vokiečių dailininką portretistą Carlą Christianą Vogelį von Vogelsteiną (1788–1868). 1845 m. pavasarį grįžo į gimtąją Polesę (*Z życia Litwinki* 1876, 19–21; Širkaitė 2012, 360). Po trejų metų, 1848-aisiais, menininkė ištekėjo už tolimos giminystės ryšiais su ja susijusio Kazimiero Skirmanto (Kazimierz Skirmuntt, 1824–1893). Jis buvo įtakingo žemvaldžio, pramonininko Aleksandro Skirmanto (Aleksander Skirmuntt, 1798–1870) ir Konstancijos Sulistrovskytės (Konstancja z Sulistrowskich Skirmunttowa, 1806–1845) sūnus, išsilavinimą įgijęs Sankt Peterburgo universiteto Gamtos fakultete. Jaunavedžiai apsigyveno Kalodnajės dvare. Čia gimė trys jų vaikai: Irena (apie 1849–1905), Konstancija (1851–1934), Stanislovas (1857–1921) (Szpopper 2009, 22, 25; Jankauskas 2011, 12–13).

1850 m. vasarą E. Skirmantaitė-Skirmantienė su vyru lankėsi Druskininkų kurorte, kur pirmą kartą susitiko ir susibičiuliavo su tapytoja mėgėja Jadvyga Kenevičiūte (Jadwiga Kieniewiczówna, 1825–1892) (Kieniewicz 1986, 41). Jos paskatinta, vėliau Vilniuje užmezgė pažintį su seserimi vizite Marija Čapskyte (Maria Czapska). Ši vienuolė, manoma, turėjo didelės įtakos, formuojantis katalikiškai skulptorės pasaulėžiūrai (*Z życia Litwinki* 1876, 29–30; Szpopper 2009, 27; Jankauskas 2011, 13). Bendravimas su šiomis moterimis suteikė naują postūmį ir E. Skirmantaitės-Skirmantienės meninei kūrybai. Ji susidomėjo religine tapyba, ėmė rūpintis bažnytinio paveldo dokumentavimu ir išsaugojimu: restauravo senus Pinsko bažnyčių paveikslus (kartu su tapytoju mėgėju, buvusiu V. Dmachauskio mokiniu, Konstantinu Radyka (Konstanty Radyko)), liturginius rūbus, piešiniuose užfiksavo siuvinėtas XVI a. arnoto figūrines kompozicijas (*Z życia Litwinki* 1876, 31, 72; Jankauskas 2011, 13; Širkaitė 2012, 361; Polanowska 2023, 120).

1852 m. rudenį, sutuoktinio ir motinos paraginta, kūrėja išvyko į Vieną gydytis okulisto Friedricho Jägerio von Jaxtthalo (1784–1871) klinikoje. Gydytojas neprieštaravo, kad pacientė užsiimtų daile (*Z życia Litwinki* 1876, 32, 35). Prisiminusi dėdės N. Ordos ir W. Oleszczyńskio įkalbinėjimus išbandyti savo jėgas skulptūros srityje, menininkė nusprendė susirasti mokytoją, tačiau Vienos skulptoriai, veikiami išankstinių nuostatų ir lyčių stereotipų, neskubėjo jai atverti savo dirbtuvių durų. Kai ji jau buvo beprarandanti viltį, pagalbos ranką ištiesė tuo metu dar mažai žinomas austrų skulptorius, medalininkas J. Cesaris. Skeptiškai mokinės atžvilgiu nusiteikęs mokytojas jau po pirmųjų užsiėmimų pakeitė nuomonę – jam atrodė, kad moteris jau anksčiau buvo mėginusi modeliuoti figūras. Skulptorių sunkiai sekėsi įtikinti, kad daugiau nieko, išskyrus puodus, jai iš molio neteko lipdyti. Naujo dalyko studijos iš esmės pakeitė kūrėjos

gyvenimą. 1852 m. gruodį Elena rašė, kad skulptūra ją taip įtraukia ir užvaldo, jog tiesiog nebegali miegoti ir valgyti, tik dirba, kartais net iki antros valandos nakties (*Z życia Litwinki* 1876, 36–37). Gydydamasi ir mokydamasi, Vienoje skulptorė praleido beveik metus. 1853 m. vasarą pas ją atvažiavo motina ir rugpjūčio 1 / 13 d. jos leidosi į kelionę po Europą. Aplankė Prahą, Dresdeną ir Berlyną, ilsėjosi Bad Kroicnacho (*Kreuznach*) kurorte, keliavo Reinu, per Miuncheną ir Strasbūrą pasiekė Paryžių. Prancūzijos sostinėje E. Skirmantaitė-Skirmantienė praleido mėnesį, lankė muziejus, galerijas, tyrinėjo Luvro ir Versalio ekspozicijas. Artėjant žiemai, užsuko į Avinjoną ir Marselį, 1853 m. gruodžio 3 d. atvyko į Romą (*Z życia Litwinki* 1876, 53–54; Jankauskas 2011, 13). Amžinajame mieste E. Skirmantaitė-Skirmantienė gyveno iki 1854 m. gegužės vidurio, susitikinėjo su lenkų emigrantais, menininkais, lankėsi jų dirbtuvėse. Didelį įspūdį jai padarė vokiečių tapytojo, Nazarėnų sambūrio vieno įkūrėjų ir ryškiausių atstovų Johanno Friedricho Overbecko (1789–1869) asmenybė (*Z życia Litwinki* 1876, 56). Nazarėnai siekė reformuoti meną religiniu pagrindu, atgaivinti Vėlyvųjų viduramžių ir Ankstyvojo renesanso iškilų dailininkų kūrybos tradicijas. Jų idėjos rado atgarsį meninei kūrybai pasišventusios moters širdyje.

Tarpininkaujant W. Oleszczyńskiui, E. Skirmantaitė-Skirmantienė pateko į skulptoriaus Pietro Galli'o (1804–1877) studiją, čia keletą mėnesių įtemptai mokėsi. Be to, užmezgė pažintį su italų skulptoriumi Luigi'u Amici'u (1817–1897), kuris pasiūlė padėti sukurti marmurinį motinos biustą. 1854 m. gegužę „peržegnota“ Juozapo Jeronimo Kaisevičiaus (Józef Hieronim Kajsiewicz, 1812–1873) – katalikų kunigo, ugningo pamokslininko, publicisto, Mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus iš numirusiųjų Prisikėlimo kongregacijos vieno įsteigėjų, – kūrėja iškeliavo į Neapolį, o iš ten per Florenciją, Veneciją bei Milaną pasiekė Šveicariją ir netrukus vėl apsilankė Bad Kroicnache, Dresdene. 1854 m. spalį grįžo į Kalodnajės dvarą (*Z życia Litwinki* 1876, 55–58).

1857 m. rudenį E. Skirmantaitė-Skirmantienė persikėlė gyventi į Ruchčos (*Рухча*) palivarką, kur buvo įrengtos skulptūros dirbtuvės su dideliu langu į šiaurę. Deja, laikas kūrybinei veiklai nebuvo palankus, Rusijos imperijoje vyko svarbios permainos. 1861 m. panaikinus baudžiavą, skulptorė nemažai laiko ir energijos skyrė visuomeninei veiklai, rūpinosi kaimo vaikų švietimu. 1862 m. lapkritį savo valdose su valstiečiais pastatė didelį kryžių – išsilaisvinimo iš baudžios ženklą (*Z życia Litwinki* 1876, 76–77, 103–105; Szpoper 2009, 36–38; Jankauskas 2011, 16).

1863–1864 m. sukilimas pakreipė E. Skirmantaitės-Skirmantienės gyvenimą nauja vaga. Skulptorės vyras, atsisakęs taikos teisėjo pareigų, buvo iškviestas į Minską pasiaiškinti ir ten suimtas. Nesutikęs pasirašyti po Rusijos carui adresuotu atsiprašymu dėl kilusio sukilimo, buvo nuteistas ir ištremtas į Rusijos gilumą, į Kologrivo miestelį, o vėliau – į Kostromą. Panašus likimas laukė ir skulptorės. Mėgindama perduoti vieno iš vietinių sukilėlių vadų laišką generolui Romualdui Trauguttui (1826–1864), E. Skirmantaitė-Skirmantienė buvo susekta ir suimta. Keletą mėnesių namų arešto sąlygomis gyveno motinai priklausiusiuose rūmuose Pinske. 1863 m. rugsėjo 30 / spalio 12 d. buvo paskelbtas nuosprendis. Skulptorė išgirdo esanti nuteista ištremti į Rusijos imperijos gubernijos centrą Tambovą. Lydima dviejų tarnų ir rusų karininko su kareiviais, 1863 m. spalio 17 / 29 d. ji išvyko iš Pinsko, tų pačių metų lapkričio 5 / 17 d. pasiekė kelionės tikslą. Po kelių mėnesių šiame mieste leista apsigyventi ir skulptorės vyrui (*Z życia Litwinki* 1876, 134–135, 198, 201, 226; Szpoper 2009, 46–49; Jankauskas 2011, 16–17). Tremtyje E. Skirmantaitė-Skirmantienė rašė dienoraštį, kurio fragmentus 1876 m. paskelbė B. Zaleskis¹¹.

1864 m. birželį Skirmantams įsakyta persikelti į Tambovo gubernijos apskrities centrą Kirsanovą. Nėgana to, jie gavo nurodymą priverstinai perduoti savo valdas (Kalodnajės dvarą, Ruchčos palivarką) Minsko gubernijoje. 1865 m. gegužę Kirsanove E. Skirmantaitė-Skirmantienė

11 Žr. *Z życia Litwinki* 1876, 139–207. Dienoraščio rankraštis saugomas Osolinškių bibliotekoje Vroclave (inv. nr. 13825 / I).

tienė pagimdė dukterį Kazimierą (1865–1938). Po metų skulptorę pasiekė žinia apie dalinę sukilimo dalyvių amnestiją, kurią 1866 m. gegužės 17 / 29 d. paskelbė Rusijos imperatorius Aleksandras II (*Z życia Litwinki* 1876, 227–228; Szpoper 2009, 49–50; Jankauskas 2011, 16–17).

1867-ųjų pavasarį Skirmantams leista kuriam laikui grįžti į gimtąjį kraštą. Jie laikinai apsisitojo Albrychtove, Aleksandro Skirmanto dvare, ir ėmė spręsti nuolatinės gyvenamosios vietos klausimą. Kadangi tebegaliojo draudimas buvusiems tremtiniam apsigyventi vakarinėse Rusijos imperijos gubernijose, skulptorės vyras išsirūpino leidimą įsikurti Krymo pusiasalyje, Balaklavos (nuo 1957 m. – Sevastopolio dalis) apylinkėse, tėvo anksčiau įsigytame ūkyje. Čia ėmė auginti vynuoges (*Z życia Litwinki* 1876, 240; Szpoper 2009, 52–53; Jankauskas 2011, 17).

Pas vyrą į Balaklavą E. Skirmantaitė-Skirmantienė su dukterimis Konstancija ir Kazimiera išvyko 1869 m. rugsėjo 5 / 17 d. (Szpoper 2009, 53; *Z życia Litwinki* 1876, 254). Apsipratusi naujoje vietoje, skulptorė vėl grįžo prie intensyvesnės kūrybos, ėmė domėtis Krymo praeitimi, vietos gyventojų papročiais, keliavo mylimo poeto Adomo Mickevičiaus (Adam Mickiewicz, 1798–1855) takais, o žiemos vakarais daug laiko skirdavo skaitymui (Jankauskas 2011, 17). Vis dėlto, kad ir kuo užsiėmė, jos nebeapleido gimtojo krašto ilgesys. Gyvenimą Balaklavoje ji laikė „antrąja tremtimi“¹².

1872 m. skulptorės savijauta ėmė pastebimai blogėti. Kurį laiką ji gydėsi prižiūrima garsaus to meto Ukrainos gydytojo, buvusio Vilniaus universiteto auklėtinio Adolfo Knotto. Dar nespėjusi sustiprėti, moteris užsikrėtė kvėpavimo takų difterija. Netrukus kilo komplikacijų, liga pažeidė plaučius (*Z życia Litwinki* 1876, 271–274). Gydytojams rekomendavus, 1873 m. gruodžio 14 / 26 d. menininkė su vyru ir dukterimi Konstancija išvyko į Pietų Prancūzijos kurortus. Karščiuojanti, smarkiai kosėjanti, nemigos iškankinta moteris po trijų savaičių pasiekė Marselį. Kiek pailsėjusi, atgavusi jėgas, išvažiavo į Ameli le Ben (*Amélie-les-Bains*) gydyklą Pirėnų kalnų papėdėje. Pasiekusi kelionės tikslą, po savaitės, 1874 m. vasario 1 / 13 d., atsisveikino su šiuo pasauliu. Artimiesiems sutvarkius reikiamus dokumentus, skulptorės palaikai pervežti į tėvynę ir 1875 m. spalio 2 / 14 d. palaidoti katalikų kapinėse Pinske. Kapas su antkapiniu paminklu išliko iki mūsų dienų (Kraszewski 1875, 11; *Z życia Litwinki* 1876, 278–280; Szpoper 2009, 65–66; Jankauskas 2011, 17).

V. Jankausko žodžiais tariant, „Elenos Skirmantienės kūrybos kelias puikiai atspindi kilmingos mergaitės ar moters – tipiškos dvaro kultūros atstovės bandymą išsiveržti iš tuometės luominės santvarkos ir politinės krašto situacijos sąlygotos gana uždarakos ir konservatyvios kultūrinės aplinkos į universalios Vakarų kultūros sferą ir maksimaliai pasireikšti kaip savarankiškai kūrėjai“ (Jankauskas 2011, 18).

Lenkų dailėtyrininkė J. Polanowska skiria šiuos E. Skirmantaitės-Skirmantienės kūrybos laikotarpius: 1840–1850-ieji – mėgėjiškos kūrybos piešimo ir tapybos technikomis dešimtmetis; 1852–1854-ieji – skulptūros studijų Vienoje ir Romoje laikas; 1855–1861-ieji – savarankiško darbo skulptūros srityje tėvynėje metas; 1861–1869-ieji – politinių įvykių, represijų ir tremties nulemtas mažesnio kūrybinio aktyvumo tarpsnis; 1869–1873-ieji – intensyvaus darbo Krymo pusiasalyje metai (Polanowska 2004, 111).

Iki 1852 m. E. Skirmantaitė-Skirmantienė piešė ir tapė peizažus, buitines scenas, šeimos narių, giminių ir pažįstamų asmenų portretus. 1855–1856 m. nutapė altorinį paveikslą „Nekaltai Pradėtoji Švč. Mergelė Marija“ Dūkštų Šv. Onos bažnyčiai (Vilniaus r.) (*Z życia Litwinki* 1876, 69–72; Širkaitė 2012, 361).

12 Plaketės, vaizduojančios Ldk Gediminą, briaunose yra įrašas: „Helena Skirmuntt mod. w r. 1870 z gliny Krymskiej na powtórnem wygnaniu w Balakławie...“. Teksto perrašas pagal: Jankauskas 2011, 27, išnaša 46.

Gausenę ir svarbesnę E. Skirmantaitės-Skirmantienės kūrybos dalį sudaro skulptūra. Menininkė dirbo reljefo ir apvaliosios skulptūros srityse. Sukūrė 4 krucifiksus (1853–1871), Lietuvos karaliaus Mindaugo ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino portretinius reljefus (1870), 3 vaškinius paschalus Pinsko, Varšuvos ir Ružyno (Ukraina) bažnyčioms (1867–1873), taip pat kelias dešimtis artimųjų, draugų, tremtinių portretinių medalionų (*Z życia Litwinki* 1876, 281; Širkaitė 2012, 361; Polanowska 2023, 119–121). Pastarieji darbai, V. Jankausko vertinimu, „pasižymi puikiai perteikta forma, švelnia modeliuote, aiškia linija, matyti pastangos pagauti portretuojamųjų charakterius“ (Jankauskas 2011, 20). Žinomiausias E. Skirmantaitės-Skirmantienės skulptūros kūrinys – šachmatai (1863–1873)¹³. Jų pavadinimas istoriografijoje įvairuoja. Rašydama apie juos, skulptorė dažniausiai vartodavo įvardus „szachy“ arba „szachy moje“ (*Z życia Litwinki* 1876, 240, 258, 274). Menininkei antrino J. I. Kraševskis, savo straipsnį pavadinęs „Szachy ś. p. Heleny Skirmuntowej“ (Kraszewski 1875, 11). A. Plugas publikacijos pavadinime pasitelkė „istorinių šachmatų“ įvardą „Helena Skirmuntowa i jej szachy historyczne“ (Plug 1876, nr. 587, 202), kurį vėliau ėmė vartoti ir kiti autoriai (Širkaitė 1999, 41; Polanowska 2004, 121–123; Jankauskas 2011, 9, 31–34). Jubiliejinio šachmatų fotografijų rinkinio leidėjai buvo linkę pabrėžti, kad jie yra lenkiški: *Szachy polskie: Wyprawa wiedeńska, 1683* (Skirmuntt 1883b). R. Janonienė, o vėliau ir J. Širkaitė Lietuvos dailininkų žodyne nurodė du galimus pavadinimus: „Istoriniai šachmatai“ ir „Jono Sobieskio mūšis prie Vienos 1683 m.“ (pastarasis įrašytas skliausteliuose) (Janonienė 1996, 21; Širkaitė 2012, 361). Šiame tyrime vartojamas pirminis aptariamo kūrinio įvardo variantas.

Šachmatų figūros: Husaras, Etmonas, Vėliavininkas, Jonas Sobieskis, Ginklanešys, Vytis. Fotografija iš: *Rzeźby Heleny Skirmuntowej, 1827–1874*. Fotografje Józefy Bulhakówny. Pińsk: Wydawnictwo córki artystki Konstancji Skirmunttówny, 1930. LMAVB RSS A-974, lap. 13r, nr. 1

Šachmatai: nuo idėjos iki rezultato. Mintis kurti šachmatus E. Skirmantaitei-Skirmantienei kilo toli nuo namų. Už ryšius su sukilėliais nuteista ir ištremta į Tambovą, skulptorė čia sutiko gydytoją, visuomenės veikėją Fortūnatą Novickį (Fortunat Nowicki, 1830–1885). Iš jo sužinojo apie į Rusijos gilumą etapuojamus, neretai kelias paras Tambove užsibūnančius tremtinius,

13 Taip šachmatus datuoja B. Zaleskis (*Z życia Litwinki* 1876, 281). Kiti tyrėjai tvirtina, kad šachmatai pradėti kurti 1864 m.

kurie iš duonos nusilipdydavo arba iš medžio išsidroždavo „kažką panašaus į šachmatų figūras“ (*Z życia Litwinki* 1876, 226), kad galėtų žaisti šį stalo žaidimą ir taip praskaidrinti skaudžių išgyvenimų kupinas dienas. F. Novickis sugalvojo, kaip tremtiniam padėti, ir pasiūlė skulptorei su vyru prisidėti, sumanymą įgyvendinant. Jis paprašė sukurti šachmatų modelius, pagal kuriuos, pritaikius pažangias technologijas, o būtent – žydų kilmės vokiečių fiziko ir elektrotechniko Boriso Jakobio (*Борис Якоби*, tikt. Moritz Hermann von Jacobi, 1801–1874) 1838 m. išrastą gamybos būdą – galvanoplastiką, būtų gaminamos labai tikslios metalinės figūrų kopijos ir dalijamos tremtiniam. Toli siekiantis sumanymas, kaip paaiškėjo vėliau, tremties sąlygomis buvo pasmerktas žlugti (*Z życia Litwinki* 1876, 226–227). Visgi jis pasiteisino kitu atžvilgiu. Suteikęs impulsą kūrybai, įžvalgus gydytojas pasiekė, kad pagerėtų skulptorės psichinė ir emocinė būklė.

Kitas gydytojas, memuaristas Wacławas Lasockis (1837–1921) tvirtina, kad tai jis F. Novickiui pasufleravo šachmatų idėją ir temą. Anot memuaristo, neturėdamas ką veikti kalėjime, jis ne kartą iš duonos lipdė įvairius dirbinius, taip pat ir šachmatus, kurių vieną komplektą padovanojo kolegai F. Novickiui. Pastarasis parodė W. Lasockiui porą E. Skirmantaitės-Skirmantienės skulptūros darbų, o tuomet jam, esą, ir atėjusi į galvą mintis, kad ši autorė galėtų sukurti pergalę prie Vienos įprasminančius šachmatus (Lasocki 1934, 39–40).

Pasak B. Zaleskio, šio darbo kūrėja ėmėsi su įkarščiu (*Z życia Litwinki* 1876, 227). Kadangi šachmatai buvo skirti tremtiniam, jie privalėjo turėti stiprų idėjinį užtaisą, priminti šlovingą praeitį, žadinti patriotinius jausmus. 1683 m. istorinis mušis prie Vienos ir krikščioniškosios koalicijos valstybių ginkluotųjų pajėgų su ATR valdovu Jonu Sobieskiu priešakyje pergalė prieš kitatikius, iš kurios įkvėpimo sėmėsi kelios dailininkų kartos (pavyzdžiui, tapytojai Marcello Bacciarelli (1731–1818), Jonas Damelis (Jan Damel, 1780–1840) ir kt.¹⁴), tobulai tiko sumanymui įgyvendinti.

Įsigilinsi į šachmatų istoriją, E. Skirmantaitė-Skirmantienė pasirinko ne prancūzišką, o indišką-persišką žaidimo versiją, kuri nuo įprastosios skyrėsi tuo, kad joje nebuvo valdovių figūrų: skulptorė jas pakeitė Karūnos didžiojo etmono ir osmanų didžiojo vizirio skulptūrėlėmis (Kraszewski 1875, 12). Skirtingai nuo tradicinės žaidimo versijos, kur dauguma figūrų yra identiškos „juodųjų“ ir „baltųjų“ pėstininkų aštuonetai, rikių, žirgų, bokštų poros), skulptorės vizijoje kiekviena jų turėjo būti vis kitokia (*Z życia Litwinki* 1876, 262; Jankauskas 2011, 33). Šiam tikslui kūrėja tyrinėjo ir kaupė ikonografinę medžiagą, liudijančią apie mūšyje kovojusių kariuomenių ginkluotę ir aprangą, ieškojo tinkamų tipažų ir originalių meninių sprendimų. Šachmatų figūras pirmiausia eskizavo, vėliau modeliavo iš vaško, kūrė gipsinius modelius, esant galimybei, juos fotografavo¹⁵, nuotraukas siuntė korespondentams, norėdama sužinoti jų nuomonę. Tokių atvaizdų turėjo skulptorės dėdė N. Orda¹⁶, svainis, Šemetavos dvaro savininkas Konstantinas Skirmantas (Konstanty Skirmuntt, 1828–1880), rašytojas, publicistas, istorikas J. I. Kraševskis (*Z życia Litwinki* 1876, 261, 278). Maksimalistiniai užmojai, laisvės apribojimas,

14 Minėtinos šios kompozicijos: italų tapyto Marcello Bacciarelli'o drobė „Vienos išvadavimas 1683 m.“ (1782–1783); Jono Damelio kompozicija „Jono III Sobieskio ir imperatoriaus Leopoldo susitikimas prie Vienos“ (1818); Julijono Karčiausko (Julian Karczewski, 1806–1833) „Jonas Sobieskis prie Vienos“; lenkų tapytojo Józefo Brandto (1841–1915) darbų serija (1865–1884). Artėjant 200-osioms pergalės prie Vienos metinėms, šios temos ėmėsi garsus lenkų tapytojas Janas Matejka (1838–1893), nutapęs 1883 m. Vienoje eksponuotą, dabar Vatikano muziejuose saugomą paveikslą „Jonas Sobieskis prie Vienos“ (1882–1883). Skulptorius Pijus Welionskis (Pius Weloński, 1849–1931) Romoje sukūrė reljefą „Pergalė prie Vienos“ (1883).

15 Po skulptorės mirties fotografijos labai pasitaravo jos kūrybos tyrinėjimams ir sklaidai. Šachmatų figūrų atvaizdus (išskyrus Totoriaus) ksilografai išraižė J. I. Kraševskio ir A. Plugo straipsniams iliustruoti (Kraszewski 1875; Plug 1876).

16 LMAVB RSS saugomos penkios šachmatų gipsinių modelių fotografijos, datuojamos apie 1872 m. Jų kortelių reversuose yra skulptorės ranka rašyti figūrų paaiškinimai. Prie fotografijų pridėtame popieriaus lapelyje pažymėta, kad jos skirtos N. Ordai (Skirmuntt [1872–1930?], lapai nenumeruoti).

Nr. 3. - Janeczka. - Jest jako
typ ogólny - lecz że w partii
Tureckiej wszystkie figury
mają wyrażać powagę - tedy
on niniejszy ma sobie daną
dodatnio wytrzymałość i
wierność burzykowi - jako
swej chorągwi - którego oddać
bez krwi nie myśli.
W akcesoryach podane
są narzędzia muzyczne
na pamięć tego - że i u nas
muzyka tak zwana Janeczka
ka. - stygnęła. -
A. 64

Šachmatų figūros gipsinis modelis. Janyčaras. Nežinomas fotografas. [1872?].
LMAVB RSS A-64/4, nr. 3 (recto, verso)

Nr. 5. - Wieża - Wielbłąd.
Należy domniemanie dźwięka
szybytek Wioranu jako
palladium kupcom muzy-
-kańskim. -
A. 64

Šachmatų figūros gipsinis modelis. Kupranugaris. Nežinomas fotografas. [1872?].
LMAVB RSS A-64/4, nr. 5 (recto, verso)

buities rūpesčiai, sveikatos problemos, šeimos pagausėjimas (1865 m. gegužę gimė duktė Kazimiera) lėmė, kad kūrybinis procesas labai užsitęsė. Gyvendama tremtyje, skulptorė sukūrė vos septynių skulptūrėlių gipsinius modelius¹⁷.

Apsistojusi Balaklavoje, Kryme, E. Skirmantaitė-Skirmantienė po kelerių metų pertraukos vėl ėmėsi darbo. Pažvelgti į šachmatus naujai, pakeisti jų adresatą paskatino svainis K. Skirmantas, pasiūlęs baigti skulptūrėlių ciklą, jas išlieti iš metalo ir parduoti kokiam nors susidomėjusiam pirkėjui. Užsienio ekspertų vertinimu, šachmatų komplekto kaina galėjo siekti 1 000 rublių (*Z ūycia Litwinki* 1876, 261). Palyginimui, metinė piešimo mokytojo alga Lietuvoje tais laikais svyravo nuo 120 iki 200 sidabrinių rublių (Janonienė 1996, 19), o Skirmantų vienos dienos išlaidos apie pusšimčiui samdinių už darbą vynuogyne atsilyginti siekė apytikriai 15 sidabro rublių (Szpoper 2009, 57). „Man net nesisapnavo, brangus [...] svaini“ – 1870 m. birželį rašė skulptorė, – „kad man dar esant gyvai, mano kūryba įgis piniginę išraišką“ (*Z ūycia Litwinki* 1876, 261). Kadangi skulptorė buvo labai religinga ir jau seniai svajojo aplankyti Šventąją Žemę, numanomą uždarbį už šachmatus juokais ėmė vadinti „pasu į Jeruzalę“ („pasportem do Jerozolimy“). Šiaip ar taip, kūrėja jautė artimųjų palaikymą, tad ilgai nesvarsčiusi, priėmė svainio mestą iššūkį. Kryme jai pavyko sukurti dar 14 skulptūrėlių. Bendras jų skaičius pasiekė 21¹⁸. Iki pilno šachmatų komplekto trūko 1 bokšto ir 10 pėstininkų. Neįgyvendinusi maksimalistinių siekių, skubinama svainio, vyro ir ypač dukters Konstancijos, E. Skirmantaitė-Skirmantienė išsiuntė skulptūrėlių modelius į Vieną. Atslūgus įtampai, jautėsi fiziškai ir emociškai išsekusi, kaip prasitarė draugei Jadvygai, „daugiau nei abejinga rezultatui“ (264). Dėl paūmėjusios akių ligos, kitų negalavimų bei įgūdžių stokos J. Cesario dirbtuvėse iš metalo išlietų skulptūrėlių neapsiėmė pati šlifuoti. Jas nudailino Vienos meistrai. Išvydusi metalines figūrų išliejas, pajuto dar didesnę nusivylimą: tai buvo tik blankūs jos pačios rankomis nugludintų gipsinių „modeliukų“, kaip juos vadino, atspindžiai. Menininkės akys buvo pripratusios prie baltų matinių skulptūrėlių, tad blizgios, tegu ir aukščiausios prabos metalo kopijos ją „labiau nuliūdino, negu nudžiugino“ (275). „Polesietis parodė visus savo, tai yra mano, trūkumus“ – apie vieną iš sidabro išlietą šachmatų figūrą laiške svainiui Konstantinui rašė skulptorė (275). Netobulos išliejos dar labiau sustiprino kūrėjos tikėjimą galvanoplastikos technologija, nepaisant to, kad pirmieji bandymai ją įsisavinti prieš keletą metų buvo nesėkmingi. Šiuo metodu pagamintos skulptūrėlių kopijos būtų buvusios tikslesnės, be to, jį taikant, nebūtų reikėję baimintis, kad gipsinis modelis subyrės į dulkes, ir tai imponavo skulptorei, kuri siekė išsaugoti savo kūrinių originalus (275–276).

Centrinė E. Skirmantaitės-Skirmantienės šachmatų figūra – Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis, iškilus karvedys ir mecenatas Jonas Sobieskis. Su jo vardu siejamos dvi istorinės pergalės prieš Osmanų imperiją: 1673 m. laimėtas Chotyno mūšis, o po dešimties metų – kautynės prie Vienos. 1683 m. liepos viduryje Osmanų imperijos kariuomenei apsupus sąjungininkų Habsburgų valdomą Vieną, Jonas Sobieskis nepaprastai greitai mobilizavo karines pajėgas ir pasiekė apsiaustą miestą. 1683 m. rugsėjo 12 d. rytą Osmanų kariuomenė pradėjo mūšį. Atlaikiusi tris įnirtingus priešų puolimus, Jono Sobieskio vadovaujama austrų, vokiečių ir lenkų kariuomenė perėjo į kontrataką, kuri nulėmė kautynių baigtį. Neišlaikiusi spaudimo,

17 Tokį skaičių nurodo J. Polanowska (Polanowska 2023, 120). Tiek skulptūrėlių gipsinių modelių matyti V. Jankausko publikuotoje 1867 m. fotografijoje: Liūtas, Vaikinas, Etmonas, Jonas Sobieskis, Ginklanešys, Pažas, Husaras (Jankauskas 2011, 28, il. 29). 1870 m. laiške svainiui Konstantinui skulptorė taip pat mini 7 nufotografuotas figūreles ir prasitaria apie dvi osmanų grupės figūras iš vaško (*Z ūycia Litwinki* 1876, 261).

18 J. Širkaitė pateikia kitokius duomenis: „12 lenkų ir 10 turkų figūrėlių“, t. y. 22 vnt. (Širkaitė 2012, 361). B. Zaleskis nurodo į parodą Vienoje išsiųstų figūrėlių skaičių – 20 (*Z ūycia Litwinki* 1876, 265). 1883 ir 1930 m. fotografijų aplankuose matomi 21 statulėlės atvaizdai (Skirmuntt 1883a; Skirmuntt 1883b; *Rzeźby Heleny Skirmunttowej* 1930).

priešo kariuomenė ėmė bėgti, palikusi tūkstančius sužeistųjų, didžiąją dalį savo artilerijos ir prisigrobtą turtą (Bumblauskas 2005, 311). Jonas Sobieskis imtas garbinti kaip krikščionybės ir tikėjimo gynėjas. Valdovas buvo tas adresatas, kuriam XVII–XVIII a. Lietuvoje ir Lenkijoje sukurta bene daugiausia proginių veikalų. Vien Lenkijoje nuo 1683 iki 1684 m. pabaigos išspausdinta per 50 jam dedikuotų panegirinio pobūdžio kūrinių. Savo darbuose valdovą šlovino ir menininkai. Susiklostė jo kaip žymiausio savo laiko herojaus vaizdavimo kanonas: didis vadas ir karys, pasižymintis ypatinga drąsa, krikščionybės saugotojas ir gynėjas (Nedzinskaitė 2015, 177–180). Po trijų ATR padalijimų Jono Sobieskio šlovė ėmė blėsti. Agresore tapusi buvusi sąjungininkė Austrija norėjo perrašyti istoriją, visus nuopelnus mūšyje prie Vienos prisiimdama sau. E. Skirmantaitė-Skirmantienė, kaip ir ne vienas kitas buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės menininkas, savo darbais siekė paneigti šalies agresorės naratyvus. Labai vertindama valdovo nuopelnus, skulptorė jį pavaizdavo išdidžiai stovintį su dviem istorinių pergalių laurais ant galvos. Stengėsi tiksliai perteikti jo veido ir stoto bruožus, aprangą, šarvus, ginkluotę. Rėmėsi Dreseno muziejuje saugotais artefaktais (*Z życia Litwinki* 1876, 265–266). Neatmestina M. Bacciarelli'o įtaka: valdovo atvaizdas turi sąsajų su šio dailininko nutapytu pusės figūros portretu, saugomu Varšuvoje¹⁹. Kita vertus, skulptūrinis Jono Sobieskio atvaizdas labai skiriasi nuo Vienos mūšiu įamžinti skirto to paties dailininko paveikslo, kuriame valdovas pavaizduotas sėdintis ant žirgo su šalmu ant galvos²⁰. Nors raito Jono Sobieskio vaizdinys buvo labai populiarus dailėje, jis netiko šachmatams. E. Skirmantaitė-Skirmantienė skulptūrėlę turėjo sumodeliuoti taip, kad ji skirtųsi nuo žirgų figūrų. Aptardamas Jono Sobieskio skulptūrėlę, tesiekiančią apie 11 cm aukščio, J. I. Kraševskis pastebėjo: „Užtektų ją padidinti, kad taptų monumentalia“ (Kraszewski 1875, 11).

Antroji pagal svarbą skulptūrėlė – Etmonas (*Hetman Stanisław Jabłonowski*). Ši šachmatų figūra yra valdovės atitikmuo. Vaizduojamas Lenkijos Karūnos didysis etmonas, Krokuvos kaštelionas Stanislovas Jonas Jablonovskis (Stanisław Jan Jabłonowski, 1634–1702), vienoje rankoje laikantis etmono buožę, kitoje – nuleistą kardą. Prie jo kojų guli karo trofėjai. Stokodama ikonografinių šaltinių, skulptorė prisipažino nesanti tikra dėl portretinio veido panašumo (*Z życia Litwinki* 1876, 266). Etmonas pavaizduotas su barzda ir tam laikmečiui nebūdinga šukuosena. Akivaizdu, kad, pavyzdžiui, skulptoriaus, Varšuvos pilies skulptūros dirbtuvių vadovo, Vilniaus universiteto Skulptūros katedros extraordinarinio profesoriaus André Le Bruno (1737–1811) 1782 m. sukurtas etmono biustas²¹ menininkei nebuvo žinomas. Neatmestina, kad modeliuodama skulptūrėlę, E. Skirmantaitė-Skirmantienė rėmėsi ne paties etmono, o jo sūnaus Jono Stanislovo Jablonovskio (Jan Stanisław Jabłonowski, 1669–1731) atvaizdu, 1863 m. vasario 2 / 14 d. publikuotu iliustruotame savitiraštyje *Tygodnik Ilustrowany*²². Šį periodinį leidinį kūrėjos biografai nurodo kaip vieną svarbesnių jos naudotų ikonografijos šaltinių (*Z życia Litwinki* 1876, 258, 263; Polanowska 2004, 123).

19 Marcello Bacciarelli, „Jan III Sobieski“, 1768–1771, Zamek Królewski w Warszawie, ZKW/2726/ab, <https://digitalizacja.zamek-krolewski.pl/obiekt-1472-jan-iii-sobieski> [žiūrėta 2024-10-01].

20 Marcello Bacciarelli, „Odsiecz Wiednia 1683“, 1782–1783, Zamek Królewski w Warszawie, ZKW/1116, <https://digitalizacja.zamek-krolewski.pl/obiekt-1168-odsiecz-wiednia-1683> [žiūrėta 2024-10-01].

21 André Le Brun, „Popiersie Stanisława Jabłonowskiego“, 1782, Zamek Królewski w Warszawie, ZKW/3381, <https://kolekcja.zamek-krolewski.pl/obiekt-13243-popiersie-stanislawa-jablonowskiego> [žiūrėta 2024-10-01].

22 Žr. medžio raižinį: Władysław Bojarski, Wilhelm Leopolski, „Jan Stan. Jabłonowski. [1863]“, *Tygodnik Ilustrowany* 7, nr 177 (1863): 61.

Rikių figūras E. Skirmantaitės-Skirmantienės šachmatų partijoje pakeitė Ginklanešio (*Giermek*)²³ ir Vėliavininko (*Chorąży*) skulptūrėlės. Ginklanešys vaizduojamas su šarvais, vienoje rankoje laikantis į petį atremtą kalaviją, kitoje – skydą su Lenkijos Ereliu. Ramiai stovinčio ginkluoto kario figūra kontrastuoja su veržlaus, energingai einančio porininko atvaizdu. Vėliavininkas neša vėliavą su Sobieskių herbu „Janina“. Koto viršūnėje – metalinis antgalis su sakalo sparnais. Skulptorės duomenimis, pastarasis vėliavos elementas rodė valdovą esant karo stovykloje. Visa tai ji sužinojo, perskaičiusi istoriniais faktais paremtą J. I. Kraševskio grožinės literatūros kūrinių *Pamiętnik Mroczka* (Kraszewski 1875, 12; Skirmuntt 1883b, [lap. 5v]).

Žirgų figūrų atitikmenys – Husaras (*Hussarz*) ir Vytis (*Pogoń; Rycerz*). Skirtingai nei kitų šalių kariuomenėse, kuriose husarai turėjo pagalbinių vaidmenį, ATR mūšio metu jie sudarė pagrindinę smogiamąją jėgą, buvo naudojami prieš rikiuotei pralaužti, žvalgybai, kovėsi kariuomenės sparnuose, persekiojo priešą, veikė jo užnugaryje (*Visuotinė lietuvių enciklopedija* 2005, t. 7, 701). ATR husarai išsiskyrė savo „sparnuota“ išvaizda – ant nugaros tvirtinamais paukščių plunksnų sparnais: raitos atakos metu plunksnos kėlė priešų žirgus bauginusį švilpesį. Sparnuotųjų husarų pulkai suvaidino lemiamą vaidmenį mūšyje prie Vienos. Tai žinodama, E. Skirmantaitė-Skirmantienė juos įamžino savo skulptūrėlėje.

Kitą žirgo figūrą – Vytį – skulptorė apibūdino tokiais žodžiais: „[jis] nevaizduoja jokio konkretaus asmens iš Sobieskio aplinkos, tik įkūnija tautą, kuri buvo tuomet jo valdžioje ir kurios herbo ženklas gerai tiko figūrai. Energingas, pilnas ryžto jaunas riteris šoka per ažuolus ir skydą su Palemono kolonomis“ (cituojuama iš: Janonienė 1996, 21). Pažymėtina, kad LDK kariuomenė nespėjo prisijungti prie Jono Sobieskio vadovaujamų Lenkijos karių ir mūšyje prie Vienos nedalyvavo (Bumblauskas 2005, 310). Vartant jubiliejinius 1883 m. šachmatų figūrų fotografijų aplankus (Skirmuntt 1883a; Skirmuntt 1883b), matyti, kad dėl cenzūros ar dėl leidėjų nuostatos, buvo atsisakyta originalaus, pačios kūrėjos suteikto skulptūrėlės pavadinimo: jis pakeistas Riterio (*Rycerz*) įvardu.

Vieno iš bokštų figūrai E. Skirmantaitė-Skirmantienė pasirinko gyvūną, pavaizduotą Jono Sobieskio gimtojo krašto – Raudonosios Rusios – herbe (*Z życia Litwinki* 1876, 269). Liūtas (*Lew*) vaizduojamas stovintis ant užpakalinių kojų, priešais save laikantis skydą su Krokuvos herbu. Skyde matoma mūrinė pilis su trimis bokštais. Pilies vartuose pavaizduotas Ereliis.

Antrojo bokšto – Lokio (*Niedźwiedź*) – skulptūrėlė komponuota panašiai kaip Liūto figūra, tačiau šįkart pasirinkti lietuviški simboliai. Vaizduojamas sėdintis lokys su antkakliu (Žemaitijos herbo figūra). Gyvūnas priešais save laiko skydą su šv. Kristoforo atvaizdu (Vilniaus miesto herbas).

Vienam iš pėstininkų E. Skirmantaitė-Skirmantienė pasirinko bajorui ar didikui tarnavusio bajoraičio, siekusio tapti ginklanešiu, o vėliau – ir riteriu, tipą. Pažas (*Pachołek; Paź*) vaizduojamas su konfederate ant galvos, rankoje laiko muškietoną. Spinduliuoja jaunatvišku entuziazmu, pasitikėjimu ir energija. Skulptorės žodžiais tariant, jis yra atstovas „to bajorijos jaunimo, kuris šiek tiek nutrūktgalviškai veržėsi pirmyn, kad tik pirmyn“ (*Z życia Litwinki* 1876, 267). Matyti, kad bajoraitį skulptorė vaizdavo su meile ir lengva ironija. Negalima atmesti tikimybės, kad jam

23 Ginklanešys yra tarpinė grandis karinės bajoro karjeros grandinėje: pažas – ginklanešys – riteris. Tai kilmingas riterio mokynys, jo patarnautojas ir padėjėjas. V. Jankauskas vartoja lenkišką šios skulptūrėlės pavadinimą, pridėdamas lietuvišką galūnę: Gieremekas (Jankauskas 2011, 32). Esama ir daugiau keistinių šachmatų figūrų pavadinimų. Pavyzdžiui, Meška (Jankauskas 2011, 32) – į heraldikos specialistų vartojamą herbo pavadinimą Lokys. Pažo figūrai pristatyti šis tyrėjas pasitelkia du pavadinimus – Liokajus arba pažas, Vaikino – Krokuvietis vaikinai (Jankauskas 2011, 33). Sultono Mechmedo IV Medžiotojo asmenvardžio V. Jankauskas nesunormino – Muchamedas IV, Sipahiui – mirtinai sužeistam raiteliui (*Spab*) – visai nesuteikė lietuviško pavadinimo (Jankauskas 2011, 33).

suteikė ir savo išsiilgto septynmečio sūnaus Stanislovo bruožų (išvykdama į tremtį, jį ir dukteris paliko globoti motinai). Panašu, kad Pažo figūra – vienas pirmųjų vaiko, ne tik istorinių įvykių liudininko-stebėtojo, bet ir aktyvaus veikėjo, skulptūrinių atvaizdų Lietuvos dailės istorijoje.

Vaikino (*Chłopek*) skulptūrėlė modeliuota panašiai kaip Pažo figūra, tik šį kartą pasirinktas žemesnio socialinio sluoksnio paauglio tipas. Vaizduojamas nekilmingas vaikas, rankoje laikantis paprastą kirvuką. Jis sudaro atsargaus, ištvėringo, savo veiksmus apgalvojančio kovotojo įspūdį.

Kitas pėstininkas – Gurguolininkas (*Ciur*). Ši šachmatų figūra vaizduoja ant statinės sėdintį, linksmi dainą traukiantį girtą gurguolininką. Aplink jį mėtosi tušti buteliai. Gurguolininkai, anot E. Skirmantaitės-Skirmantienės, „[s]eno ne kario, o Bakcho tarnyboje...“ (Kraszewski 1875, 13).

Polesiečio (*Poleszuck*), dar vadinto Pinčiuuku (*Pinczuk*), skulptūrėlė, atitinkanti įprastų šachmatų pėstininką, vaizduoja E. Skirmantaitės-Skirmantienės gimtųjų vietų atstovą – ant rąsto prisėdusį pailsėti susimąščiusį kaimietį. Jis su avikailio kepure, vilki trumpa durtine, avi vyžomis. Šalia padėtas kirvis. Skulptorė šią figūrą apibūdino tokiais žodžiais: „Ilsisi tas tykus, liūdnas ir pavargęs žemės ir šilo darbininkas; jautrios klausos, gilios akies ir širdies miško, žalių pelkių gyventojas. Gal tai palikuonis anų krivičių, ištikimų Lietuvai. Kaip ten bebūtų, suteikiau sau teisę atkurti iš jausmų ir atminties savo kraštietį. Tokie gyveno Sobieskio laikais, ir jis juos valdė, ir tokie jie išliko iki šiol. Duok Dieve, išlikti taip kaip jie“ (cituojama iš: Jankauskas 2011, 34).

Jono Sobieskio priešininkų osmanų grupėje – devynios skulptūrėlės. Svarbiausia iš jų – Sultonas (*Sultan*). Karą prieš Habsburgų monarchiją, kurią parėmė ir ATR, Osmanų imperija pradėjo, valdant sultonui Mechmedui IV Medžiotojui (Mehmed IV Dördüncü, 1642–1693). 1683 m. rugsėjo 12 d. mūšyje prie Vienos jis nedalyvavo. Skirtingai nei Jono Sobieskio skulptūrėlėje, E. Skirmantaitė-Skirmantienė nesistengė perteikti portretinio sultono panašumo (neturėjo patikimų ikonografijos šaltinių) (*Z życia Litwinki* 1876, 269). Meninės raiškos priemonėmis, atributais ji norėjo parodyti, kokį vaidmenį Mechmedas IV Medžiotojas atliko mūšio metu. Pavaizdavo jį išdidžiai stovintį su pypke rankoje, neginkluotą, spinduliuojantį ramybe, nenujaučiantį gresiančios katastrofos.

Antroji šios grupės skulptūrėlė – Viziris (*Wezyr Kara Mustafa*). Vienos apgulos laikotarpiu Osmanų imperijos didžiojo vizirio pareigas ėjo Kara Mustafa (Merzifonlu Kara Mustafa Paša, 1634 / 1635–1683). Jis vadovavo šimtatūkstantinei kariuomenei, kurią 1683 m. rugsėjį sutriuškino jungtinės lenkų, austrų ir vokiečių ginkluotosios pajėgos. Pralaimėjimas prie Vienos padėjo tašką didžiojo vizirio karjeroje. Tikėdamasis surinkti naują kariuomenę ir paaiškinti sultonui pralaimėjimo aplinkybes, Kara Mustafa su savo svita pasitraukė į Belgradą (Serbija), kur 1683 m. gruodžio 25 d. sultono įsakymu buvo uždusintas. E. Skirmantaitės-Skirmantienės skulptūrėlėje įamžinta jo karjeros pabaigos pradžia, visą esybę persmelkęs pralaimėjimo ir jo padarinių suvokimas.

Osmanų grupės rikių atitikmenys – Janyčaras (*Janczar*) ir Totorius (*Tatar*). Janyčarai (turk. *yeniçeri* – naujoji kariuomenė) – XIV–XIX a. egzistavę reguliarieji Osmanų imperijos kariuomenės pėstininkai. Ilgainiui jie tapo svarbiausia imperijos policine jėga. Dalyvaudavo sultono rūmų intrigose ir perversmuose (*Visuotinė lietuvių enciklopedija* 2005, t. 8, 511). E. Skirmantaitė-Skirmantienė janyčarą pavaizdavo tvirtai stovintį, abiem rankom stipriai laikantį bunčiuką kaip savo vėliavą, „kurios atiduoti be kraujo negalvoja“ (*Z życia Litwinki* 1876, 270). Prie kario kojų guli turkiški muzikos instrumentai – skulptorės užuomina apie Jono Sobieskio laikais ATR išpopuliarėjusią vadinamųjų Janyčarų kapelių atliekamą muziką (Kraszewski 1875, 13).

Totoriaus skulptūrėlė įkūnija totorių pulkus, kurių pasyvumas mūšio lauke prie Vienos sąjungininkams padėjo nugalėti priešą. E. Skirmantaitė-Skirmantienė ją apibūdino tokiais žodžiais: „Ši figūra lygiavertė Janyčarui. – Totorių raitelis stovi nieko neveikdamas, šalia pasidėjęs

balną ir strėlinę, nes mūšyje prie Vienos totoriai, būdami turkų kariuomenės dalimi, nenorėjo kovoti su Sobieskiu ir kautynėse dalyvavo minimaliai“ (Skirmuntt 1883b, [lap. 23v]). A. Plugo teigimu, tai buvo paskutinė skulptorės kurta figūrėlė (Plug 1876, nr. 588, 219). Autorei susirgus, ji liko nebaigta. Kitų E. Skirmantaitės-Skirmantienės amžininkų – J. I. Kraševskio ir B. Zaleskio – publikacijose (Kraszewski 1875; *Z życia Litwinki* 1876), taip pat ir šiuolaikinių tyrėjų paskelbtuose straipsniuose (Polanowska 2004; Jankauskas 2011) ji neminima. Šios skulptūrėlės fotografijų galima rasti tiek 1883, tiek 1930 m. aplankuose (Skirmuntt 1883a; Skirmuntt 1883b; *Rzeźby Heleny Skirmunttowej* 1930).

Osmanų grupės žirgai – Sipahis (*Spah umierający*) bei Etiopas su Mauru (*Etjop i Maur*). Sipahiai (turk. *sipahi*) – elitiniai Osmanų imperijos kariuomenės raitelių daliniai, pagal statusą prilygintini Europos riteriams. Jų vardu pavadintoje skulptūrėlėje vaizduojamas mirtinai sužeistas, vos balne beišsilaikantis turkų raitelis. Prie žirgo klūpo jataganu ginkluotas vergas, ryžtingai nusiteikęs atkeršyti priešui už savo poną. Norėdama atkreipti dėmesį į Osmanų imperijos – daugiatautės turkų valdomos valstybės – „afrikiečių kontingentą“ (*Z życia Litwinki* 1876, 270), kitoje skulptūrėlėje E. Skirmantaitė-Skirmantienė pavaizdavo du Afrikos atstovus – etiopą ir maurą. Vienoje žirgo pusėje matyti rytietiškais drabužiais vilkinčio mauro figūra, kitoje – pusuogis atleisti kūno sudėjimo etiopas. Jis priklaupęs ant vieno kelio, prisidengęs skydu, pasirengęs žūtbūtinai kovai.

Kupranugaris (*Wielbłąd*) – išskirtinės išvaizdos dykumų gyvūnas, kurį E. Skirmantaitė-Skirmantienė vadino „keturkoje karikatūriška baidykle“ (*Z życia Litwinki* 1876, 258), įkvėpė skulptorę sukurti vieną įspūdingiausių šachmatų figūrų – osmanų grupės bokštą. Ant kupranugario nugaros ji įkomponavo nešulį su Koranu – svarbiausiu musulmonų šventraščiu. Modeliuodama šią šachmatų figūrą, skulptorė rėmėsi eskizais, 1870 m. pieštais iš natūros Simferopolio turguje (258, 270). Kokį gyvūną kūrėja buvo pasirinkusi antrajam bokštui – nėra aišku: šis kūrinys liko nerealizuotas.

Iš aštuonių osmanų grupės pėstininkų E. Skirmantaitė-Skirmantienė suspėjo sukurti tik du. Tai Bašibuzukas (*Baszybozúk*) ir Arnauta (*Arnauta*). Bašibuzukai (turk. *başıbozúk* – nutrūktgalvis) – Osmanų imperijos nereguliariųjų savanorių formuočių kariai. Buvo apginkluojami ir išlaikomi valstybės, bet atlyginimo negaudavo, gyvendavo iš grobio, nedėvėjo uniformos. Kaudavosi tiek raiti, tiek pėsti. Garsėjo žiaurumu (*Visuotinė lietuvių enciklopedija* 2002, t. 2, 699). Bašibuzuką E. Skirmantaitė-Skirmantienė pavaizdavo su pistoletu rankoje, rodos, laukiantį progos šį ginklą panaudoti. Arnauta, arba Albanas (turk. *Arnavutluk* – Albanija), – valstybės Pietryčių Europoje, Balkanų pusiasalyje, kurią 1385–1912 m. valdė Osmanų imperija, atstovas. Kaip ir jo porininkas, vaizduojamas sėdintis, pasirengęs kovai. Rankose laiko šaunamąjį ginklą ilgu vamzdžiu. E. Skirmantaitė-Skirmantienė šią šachmatų figūrą apibūdino vos keliais žodžiais. Anot kūrėjos, Arnauta yra „ne toks laukinis, kaip Bašibuzukas“ (Skirmuntt 1883b, [lap. 19v]).

Dailėtyrininkų vertinimu, šachmatai – originalus istorizmo skulptūros pavyzdys (Polanowska 2004, 123), liudijantis XIX a. vidurio Lietuvos skulptūros tendencijas: formų susmulkėjimą, romantinės pasaulėjautos persmelktą didžiųjų žmonių vaizdavimą, istorinių temų pomėgį, vaizdo literatūriškumą (Janonienė 1996, 21). Ypatinga yra tai, kad šachmatų kūrėja – moteris, turėjusi drąsos žengti tvirtą žingsnį į išskirtinai vyriška laikytą kūrybos sritį (skulptūra asocijavosi su negarbingu, nešvarių fiziniu darbu ir „silpnajai“ lyčiai nederamu nuogo kūno vaizdavimu) ir parodžiusi sėkmės pavyzdį būsimoms skulptorėms.

Šachmatų figūrų eskizai ir jų kelias į Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteką. Kryme rašytame laiške svainiui Konstantinui E. Skirmantaitė-Skirmantienė yra išsakiusi lūkestį, kad jos šachmatų gipsiniai originalai būtų saugomi gimtajame krašte (*Z życia Litwinki*

1876, 276). Geriausiai tam tiko jos motinos Hortenzijos išpuoselėti Butrimavičių-Skirmantų rūmai Pinske. Šioje rezidencijoje, lyg memorialiniame muziejuje, po skulptorės mirties buvo sutelkta didžioji jos meninio ir rašytinio palikimo dalis. 1894 m. mirus Hortenzijai Skirmantienei, rūmai atiteko Konstancijai Skirmantaitei (Aftanazy 1992, 111), prisiėmusiai misiją rūpintis giminės paveldu. 1901 m. balandžio 30 / gegužės 13 d. Pinsko mieste įsisiautėjęs gaisrus, rūmams ir juose buvusioms vertybėms buvo iškilęs didelis pavojus. Tragiškus tos šiltos, vėjuotos vėlyvo pavasario dienos įvykius ir jų pasekmes Konstancija trumpai aprašė 1904 m. kovo 3 d. laiške lietuvių tautinio judėjimo veikėjui ir ideologui, mokslininkui, gydytojui Jonui Basanavičiui (1851–1927): „Visa mano biblioteka sudegė, kelios dešimtys paveikslų. Dar ir dabar vaikščiodama po savo kiemą vis užkliudau stiklo, krištolo, gipso liekanas ir marmuro nuolaužas. Žvelgdama į jas galvoju: *Sunt lacrimae rerum*“ (cituojama iš: Szpoper 2009, 78). Sprendžiant iš užuominos 1930 m. išleistame E. Skirmantaitės-Skirmantienės darbų fotoreprodukcijų aplanke, gaisro metu buvo apgadintas Romoje 1854 m. iš marmuro L. Amici'o sukurtas skulptorės medalionas²⁴. Iš gipso – mažiau patvarios medžiagos – menininkės pagaminti darbai nukentėjo daug labiau, kai kurie buvo prarasti negrįžtamai. Tarp jų ir dukters rūpestingai saugoti gipsiniai šachmatų figūrų modeliai (Polanowska 2023, 121). Laimė, tą panikos kupiną dieną suspėta išnešti iš rūmų į sodą dalį vertingų autografų, piešinių, fotografijų (Szpoper 2009, 78). Pavyzdžiui, pagal austrų tapytojo, grafiko Josepho von Führicho (1800–1876) raizinį iš ciklo „Der Triumph Christi“ (1839) apie 1860 m. E. Skirmantaitės-Skirmantienės sukurtą gipso skulptūrą „Šv. Steponas ir šv. Laurynas“ pasiglemžė liepsnos, o jos piešinys išliko²⁵. Gaisro suniokoti rūmai netrukus buvo atstatyti, į juos grąžintos išsaugotos vertybės. Tarp jų būta ir E. Skirmantaitės-Skirmantienės bronzinių šachmatų figūrų komplekto. Kilus Pirmajam pasauliniam karui, K. Skirmantaitei vėl teko įdėti daug pastangų, rūpinantis brangiomis šeimos relikvijomis. Lenkų kultūros istoriko, dvarų istorijos tyrėjo Romano Aftanazo žiniomis, dalis Skirmantų rezidencijoje buvusių vertybių karo metu buvo išgrobstyta (Aftanazy 1992, 114).

1934 m. pradžioje K. Skirmantaitei iškeliavus į amžinybę, jos išsaugoti meno rinkiniai jaunesniosios sesers Kazimieros Skirmantaitės-Römerienės (Kazimiera Skirmunttówna Römerowa, 1865–1938) ir jos sūnaus, Janapolės dvaro (Latvija, Rėzeknės apskritis) savininko Antano Kazimiero Römerio (Antoni Kazimierz Römer, 1889–1973) rūpesčiu pervežti iš Pinsko į Vilnių, į Römerių namus Tilto g. 7. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse A. K. Römeris ėmė ieškoti saugesnės vietos paveldėtoms Skirmantų vertybėms, asmeninei bibliotekai ir savo žmonos tapytojos Onos Soltanaitės-Römerienės (Anna Sołtanówna-Römerowa, 1895–1974) darbų rinkiniui. 1937 m. A. K. Römeris tapo dviejų Vilniuje veikusių draugijų – Eustachijaus ir Emilijos Vrublevskių draugijos mokslui remti bei Vrublevskių bibliotekos bičiulių draugijos – nariu. Tais pačiais metais Valstybinei Vrublevskių bibliotekai (dabar – LMAVB), įsikūrusiai grafų Tiškevičių rūmuose Žygimantų g. 1, perdavė pirmąjį depozitą. Römerių rinkiniai, kuriuos ėmė gausinti ir kiti šios plačios giminės atstovai, buvo laikomi atskiruose Valstybinės Vrublevskių bibliotekos kambariuose, jų saugotoja tapo literatė, publicistė Elena Römerytė-Ochenkowska (Helena Römer-Ochenkowska, 1875–1947) (Ilgiewicz 2015, 93–94, 104, 175, 236, 243). Nemažai Römerių vertybių į Valstybinę Vrublevskių biblioteką buvo perkelta Antrojo pasaulinio karo pradžioje (Valaitis 1939, lap. 3r; Ilgiewicz 2015, 175). Tuo rūpinosi Vilniuje likusi E. Römerytė-Ochenkowska. A. K. Römeris pasitraukė į Vakarų. Išliko jo asmeninės bibliote-

24 Po medaliono fotoreprodukcija yra įrašas: „Medaljon marmurowy uszkodzony w pożarze.“ („marmurinis medalionas, apgadintas gaisro metu“) (*Rzeźby Heleny Skirmunttowej* 1930, antraštinis lap.).

25 Išlikusiame piešinyje yra įrašas lenkų kalba: „rzeźba dużo zwiększona (gips) zginęła w pożarze Pińska 1901 r.“ („padidinta skulptūra (gipsas) sunaikinta per Pinsko gaisrą 1901 m.“), LMAVB RS F320-710.

kos, buvusios Tilto g. 7, inventorinis sąrašas (nedatuotas), kuriame be kita ko minimas vienas E. Skirmantaitės-Skirmantienės studijinių piešinių albumas, piešinių aplankas, jos tapytas aliejinis portretas, 5 skulptūros darbai, keletas Römerių ir Skirmantų šeimų fotografijų bei kūrinių fotoreprodukcijų rinkinių (*Biblioteka Antoniego Römera z Janopola Wilno Mostowa* 7, lap. 1v, 19r, 23r–23v). Piešinių albumo ir aplanko turinys nedetalizuotas. Per sovietų ir nacių okupacijas E. Skirmantaitės-Skirmantienės kūriniai nenukentėjo. Dėl Bibliotekos (tada – Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinė biblioteka) struktūrinių pertvarkų, leidinių katalogavimui suteikto prioriteto, inicijuoto muziejinių vertybių (paveikslų, skulptūros darbų, fotografijų ir kt.) perdavimo muziejams (visų pirma tuomečiam Lietuvos TSR istorijos ir etnografijos muziejui)²⁶, dailės paveldo specialistų trūkumo, skulptorės darbai ilgą laiką gulėjo saugyklose, tinkamai neapskaityti ir neaprašyti. E. Skirmantaitės-Skirmantienės šachmatų eskizai tyrėjams tapo priemami tik Lietuvai iškovojus nepriklausomybę: 1995 m. juos atributavo ir aprašė (kaip vėliau paaiškėjo, ne visai tiksliai, mat nebuvo nustatytas eskizų sukūrimo laikas ir vieta, neidentifikuotos šachmatų figūros, nenurodyti jų pavadinimai) dailės istoriko, dailininko Vlado Drėmos duktė, grafikos restauratorė Gražina Drėmaitė. 2011 m. pasirodė „Lietuvos dailininkų piešinių ir eskizų kolekcijos“ (F320), kuriai buvo priskirti E. Skirmantaitės-Skirmantienės darbai, apžvalginis straipsnis. Jame užsiminta apie penkis identifikuotus šachmatų figūrų eskizus (Pajedaitė 2011, 90). 2009 m. keletą eskizų aptiko ir apžiūrėjo lenkų menotyrininkė J. Polanowska. Tai liudija tyrėjos parašas dokumentų panaudos lape (F320-2143). Deja, apie E. Skirmantaitės-Skirmantienės eskizus J. Polanowska sužinojo kiek per vėlai: jos svarbiausios skulptorei skirtos publikacijos (biograma lenkų leidžiamame žodyne ir straipsnis) jau buvo išspausdintos (Polanowska 1998; Polanowska 2004). Tad jose nėra duomenų apie LMAVB Rankraščių skyriuje saugomus E. Skirmantaitės-Skirmantienės darbus. Apie rastus šachmatų eskizus J. Polanowska pirmą kartą keliais žodžiais užsiminė 2023 m. lenkų dailininkų žodyno 11 tome paskelbtoje skulptorės biografijoje (Polanowska 2023, 122). Kiti E. Skirmantaitės-Skirmantienės kūrybos tyrėjai, rodos, nė neįtarė šachmatų eskizus egzistuojant. Apie juos nežinojo ir kol kas išsamiausias lietuviškos E. Skirmantaitės-Skirmantienės gyvenimo ir kūrybos apžvalgos autorius V. Jankauskas (Jankauskas 2011).

Naujausiais duomenimis, LMAVB Rankraščių skyriuje, „Lietuvos dailininkų piešinių ir eskizų kolekcijoje“ (F320), yra saugomi 6 fiziniai vienetai šachmatų eskizų. Jų šifrai: F320-2142–2147. Dviejose vaizdo dokumentų bylose yra po vieną lapą (F320-2144, 2146), likusiose – po du (iš viso 10). Lapai dažniausiai nelygiais kraštais, nedidelių formatų. Popierius baltas, skirtingų rūšių, naudotas labai taupiai: viename lape paprastai sutalpinta po keletą grafito pieštuku sukurtų skulptūrėlių ar jų fragmentų atvaizdų, neretai piešta abiejose pusėse. Eskizų būklė gana gera. Dažname jų matyti lenkimo žymių (viena, dvi ar net trys linijos), nešvarumų, dėmių, tačiau nepastebėta tokių defektų, kurie verstų skubiai imtis jų restauravimo.

Nėra nė vieno eskizo, kuris būtų autorės pasirašytas ar datuotas. Tai sukėlė sunkumų juos atributuojant. Šiuo požiūriu eskizai labai skiriasi nuo skulptūrėlių, ant kurių aiškiai matoma svarbiausia informacija: pavadinimas, skulptorės vardas ir pavardė, sukūrimo metai (pavyzdžiui, ant Liūto skulptūrėlės pagrindo yra įrašas „inv: et sc: Helena Skirmuntt 1865“); taip pat pateikti papildomi, atrodytų, pertekliniai duomenys (pavyzdžiui, Karūnos didžiojo etmono S. Jablonovskio mirties metai: „um. 1702.“) ir kas mums, lietuviams, ypač reikšminga, įamžinti Lietuvos bei Žemaitijos vardai („POGOŃ HERB LITWY“, „Niedźwiedz herb Żmujdzi“). Tiesa, dvie-

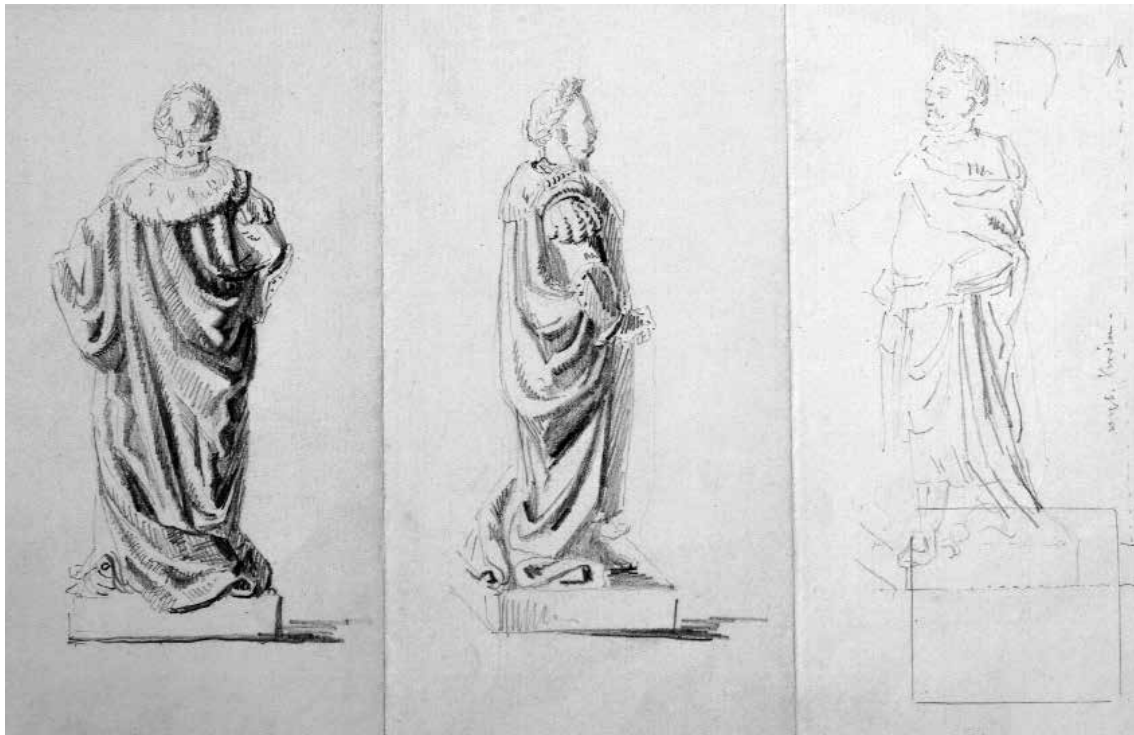
26 Daugiau apie LMAVB dailės rinkinių išskaidymą karo ir pokario metais, muziejinių vertybių netektis, jų perdavimą muziejams žr. Narbutas 2015, 24–25.

juose eskizų lapuose prie aštuonių figūrų yra keletas nelengvai skaitomų autorinių įrašų pieštuku lenkų kalba. Antai, prie Jono Sobieskio atvaizdo pieštuku įrašyta pastaba: „wys. Króla.“ („Karaliaus aukštis“) (F320-2143, lap. 1r). Po Husaro, Vyčio ir Liūto figūrų eskizais yra pavadinimų santrumpos: „huss.[arz]“; „Pog.[oń]“; „Lewk[a?]“ (F320-2143, lap. 1v). Kitame lape pieštuku užrašyti figūrų pavadinimai: „Hetmana“; „Giermka“; „Pachołka“; „Chłopka“ („Etmono“; „Ginklanešio“; „Pažo“; „Vaikino“) (F320-2143, lap. 2v).

Atsižvelgiant į skulptūrėlių datavimą ir E. Skirmantaitės-Skirmantienės biografijos faktus, galima nustatyti apytikrą eskizų sukūrimo laiką ir vietą. Dalis jų piešti tremties metu, ne vėliau kaip 1864 m., Tambove (F320-2143, lap. 1r–2v), likusieji – paskutiniu skulptorės kūrybos etapu Balaklavoje, Krymo pusiasalyje, tarp 1870 ir 1873 m.

Eskizuose atsispindi beveik visų Jono Sobieskio grupės skulptūrėlių (išskyrus Lokį) radimosi procesas. Iš priešinkų osmanų grupės kol kas žinomi tik dviejų figūrų – Totoriaus ir kompozicijos Etiopas su Mauru – atvaizdai. Taigi šiuo metu galima kalbėti apie trylikos skulptūrėlių eskizus.

Nekyla abejonių, kad pirmoji skulptūrėlė, kurią E. Skirmantaitė-Skirmantienė ėmėsi eskizuoti, buvo skirta Jonui Sobieskiui. Viename 13 x 20,4 cm dydžio popieriaus lape sukompnuoti trys visafigūriai jo atvaizdai (F320-2143, lap. 1r). Buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdovas pieštas iš nugaros ir iš šonų. Eskizus palyginus su skulptūrėle, nematyti ryškesnių kompozicijos skirtumų: ta pati poza, apranga, laurų vainikas. Valdovo veidui skulptorė neskyrė daug dėmesio. Visgi net ir minimaliomis meninės raiškos priemonėmis sugebėjo perteikti portretinį panašumą. Labiausiai išbaigtas pirmasis eskizas, vaizduojantis Joną Sobieskį iš nugaros. Svarbiausiu skulptorės studijų elementu čia tapo valdovo figūrą nuo pečių iki žemės gaubianti karališka mantija, sudėtingas sunkių jos klosčių ritmas.

Elena Skirmantaitė-Skirmantienė. Šachmatai. Jono Sobieskio figūros eskizai. [Tambovas, 1864?]. Popierius, pieštukas. LMAVB RS F320-2143, lap. 1r

Trys Etmono figūros eskizai piešti ant mažesnio popieriaus lapo (13 x 13,4 cm): du detalesniji – avers, trečiasis, neatpažįstamas, identifikuojamas tik iš užrašo, – reverse (F320-2143, lap. 2r–2v). Pirmame piešinyje etmonas pavaizduotas, pasisukęs į dešinę pusę. Čia matomi svarbiausi jo atributai: prie krūtinės priglaustas valdžios simbolis – buožė – ir kitoje rankoje laikomas kardas, taip pat ant žemės gulintys karo trofėjai. Antrame piešinyje karvedys pavaizduotas iš nugaros, galvą kiek pasukęs į kairę. Puikiai perteikta ori jo laikysena ir prabangi apranga.

Vėliavininko eskizai piešti dviejuose nedidelio formato lapuose. Viename iš jų E. Skirmantaitė-Skirmantienė praktikavosi kuo tiksliau pavaizduoti vėliavnešio rankas, ypač plaštakas (F320-2147, lap. 1r; 7,6 x 13,4 cm), kitame dėmesį sutelkė į jo figūrą (F320-2144, lap. 1r; 13,1 x 20,5 cm). Pastarajame lape matoma keturių iš skirtingų pusių pieštų skulptūrėlės atvaizdų eilė. Figūros kompozicija iš esmės nesiskiria nuo galutinio varianto. Piešiniai skuboti, linijiniai, svarbiausias atributas – vėliava – tik numanomas. Iš to galima spręsti, kad atskiri kompozicijos elementai pačioje pradžioje E. Skirmantaitė-Skirmantienėi ne itin rūpėjo: ji siekė kiek įmanoma tiksliau perteikti vėliavnešio judesį, energiją ir veržlumą. Kaip animatorė palaipsniui sukdamą skulptūrėlę prieš laikrodžio rodyklę, E. Skirmantaitė-Skirmantienė išgavo judesio efektą ir taip tarsi įkvėpė jai gyvybės.

Polesiečio eskizai piešti Vėliavininką vaizduojančio lapo (formatas 13,1 x 20,5 cm) reverse (F320-2144, lap. 1v). Iš to galima spręsti, kad šių dviejų šachmatų figūrų atvaizdai sukurti maždaug tuo pačiu metu. Kaip ir skulptūrėlės, jie gali būti datuojami 1873 metais. Ant rąsto sėdintis susikūprinęs vyras eskizuotas iš įvairių pusių, didesnę dėmesį kreipiant į jo rankų linkius ir rūbo raukšles. Polesietis pieštas be savo įrankio – kirvio, panašiai kaip ir vėliavnešys – be vėliavos. Kitų kompozicijos skirtumų sunku įžvelgti.

Polesiečio porininkui Gurguolininkui skirtus eskizus E. Skirmantaitė-Skirmantienė nupiešė 11,5 x 17,7 cm dydžio lapo reverse (F320-2145, lap. 2v). Juos buvo ypač sunku atpažinti ir identifiкуoti, nes nėra matomas bendras šachmatų figūros vaizdas. Šiuo atveju skulptorė susitelkė

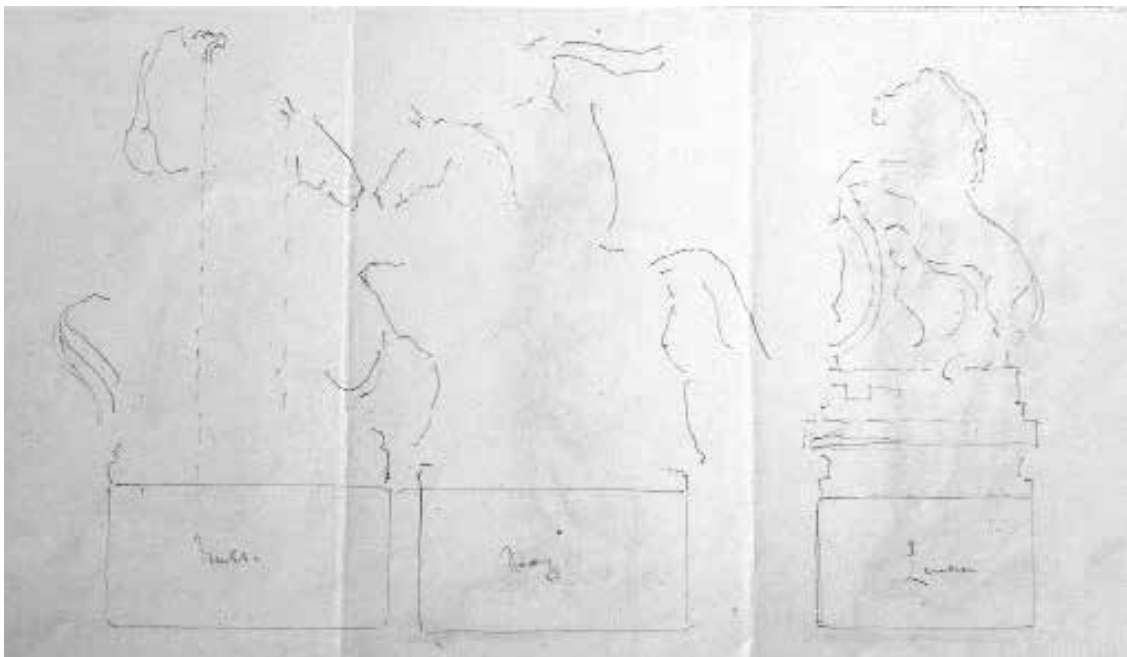

Elena Skirmantaitė-Skirmantienė. Šachmatai. Vėliavininko figūros eskizai. [Balaklava, 1870–1873]. Popierius, pieštukas. LMAVB RS F320-2144, lap. 1r

į vyro plaštakas – dažnam menininkui rimtu iššūkiu tampančius, didelės meistrystės reikalaujančius kompozicijų elementus.

Husaro, Vyčio ir Liūto figūrų matomi tik siluetai. Šie atvaizdai nupiešti tame pačiame lape, greta vienas kito (F320-2143, lap. 1v; 13 x 20,4 cm). Nepaisant to, kad Husaro ir Vyčio skulptūrėlių datavimas skiriasi keliais metais (1864 ir 1872), iš eskizų galima spręsti, kad dėl šių figūrų vaizdavimo E. Skirmantaitė-Skirmantienė buvo apsisprendusi jau kūrybos proceso pradžioje Tambove. Raiteliai pavaizduoti iš šono veidrodiniu principu (husaras pasisukęs į dešinę pusę, porininkas – į kairę), žirgų galvos vienodame aukštyje. Liūtas taip pat pieštas iš šono, jis pasisukęs į kairę pusę. Ši skulptūrėlė, atitinkantį bokštą, net ir popieriaus lape žemesnė už dvi pirmąsias.

Keturių šachmatų figūrų, pavaizduotų vertikaliomis punktyrinėmis linijomis, nebūtų įmanoma net atpažinti, jei po jomis nebūtų užrašų (F320-2143, lap. 2v; 13 x 13,4 cm). Sukomponavusi šių figūrų „užuominas“ vieną šalia kitos mažėjančia tvarka, skulptorė sprendė jų tarpusavio santykio ir hierarchijos užduotis: Ginklanešys (rikis) mažesnio dydžio už Etmoną (valdovės atitikmuo), bet aukštesnis už Pažą ir Vaikiną (pėstininkai). Apibūdindama Pažo – „vos tik iš vaikystės amžiaus tarpsnio išėjusio jaunuolio“ – skulptūrėlę, laiške motinai skulptorė prasarė iš pradžių maniusi, kad šachmatų figūrų dydžio, šiam stalo žaidimui būdingo jų gradavimo galvosūkį jai iš dalies pavyks išspręsti, atrenkant tipažus, įvedus amžiaus kriterijų (*Rzeźby Heleny Skirmuntowej* 1930, 3). Tokia mąstysena lėmė dviejų paauglių, ūgiu neprilygstančių suaugusiesiems, pasirinkimą pirmųjų pėstininkų – Pažo ir Vaikino – figūroms. Visgi vėliau skulptorė, matyt, suprato priėjusi aklavietę: mat, įgyvendinus pirminį sumanymą, šachmatų lentą būtų „užkariavę“ paaugliai, nes pėstininkai skaičiumi lenkia visas kitas figūras. Todėl visus paskesnius pėstininkų tipus ji rinkosi ir modeliavo kitaip: suaugusieji – polesietis, gurguolininkas, arnauta, bašibuzukas – pavaizduoti sėdintys. Tokiu būdu šių šachmatų figūrėlių aukštis susilygino su Pažo ir Vaikino skulptūrėlėmis, o visos šešios, kaip ir dera pėstininkams, atrodė mažesnės už reikšmingesnes figūras.

Elena Skirmantaitė-Skirmantienė. Šachmatai. Husaro, Vyčio ir Liūto figūrų eskizai. [Tambovas, 1864?]. Popierius, pieštukas. LMAVB RS F320-2143, lap. 1v

Eskizuose užfiksuoti kai kurie skulptūrinės kompozicijos Etiopas su Mauru elementai: nu-kauto, ant žemės griūvančio žirgo (F₃₂₀₋₂₁₄₄, lap. 1v; 13,1 x 20,5 cm) ir mirštančio mauro at-vaizdai (F₃₂₀₋₂₁₄₆, lap. 1r–1v; 20,7 x 13,3 cm). Remiantis lyginamąja skulptūrėlės ir jos eskizų analize, galima teigti, kad pirminis sumanymas, vykstant kūrybos procesui, ženkliai nesikeitė. Piešdama šios kompozicijos eskizus, skulptorė praktikavosi tikroviškai perteikti žirgo agoniją, mauro pozą, gilinosi į jo rytietiško apdaro niuansus.

Eskizų skaičiumi ir įvairove daugelį kitų šachmatų figūrų pranoksta Totorius (F₃₂₀₋₂₁₄₂, lap. 1r–2r; 6 x 9 cm, 4,8 x 9,2 cm; F₃₂₀₋₂₁₄₅, lap. 1rv–2r; 11 x 8,8 cm, 11,5 x 17,7 cm). Tradi-ciniais drabužiais vilkinčio vyro sukryžiuotomis rankomis ant krūtinės figūra šiek tiek pri-mena 1870 m. Partenite, Kryme, E. Skirmantaitės-Skirmantienės iš natūros pieštame pieši-nyje pavaizduotą po vadinamuoju A. Mickevičiaus riešutmedžiu stovintį vietos gyventoją²⁷. Visgi „pozuotoją“ skulptorė nesunkiai galėjo rasti ir artimesnėje aplinkoje, iš kelionės grįžusi į Balaklavą. Totorius pieštas iš priekio, iš šonų, iš nugaros. Daugumoje eskizų matoma visa vyro figūra, kituose – tik jos dalis (F₃₂₀₋₂₁₄₂, lap. 1r–2r). Žvelgiant į eskizus, tampa akivaizdu, kad daugiausia dėmesio skulptorė skyrė ne veido, ne atributų, o aprangos studijoms. Tais atvejais, kai pavaizduota visa figūra, viršutinė jos dalis atrodo labai blanki, veidas – beveik neįžiūrimas, o apatinė dalis piešta daug atidžiau, čia linijos tikslesnės, ryškesnės, šešėliuotos. Tatoriaus balnas bei strėlinė eskizuose neužfiksuoti.

Elena Skirmantaitė-Skirmantienė. Šachmatai. Tatoriaus figūros eskizai. [Balaklava, 1873?]. Popierius, pieštukas. LMAVB RS F₃₂₀₋₂₁₄₅, lap. 2r

27 Elena Skirmantaitė-Skirmantienė, „Adomo Mickevičiaus riešutmedis Partenite, Kryme“, Partenitas, 1870, popierius, pieštukas, LMAVB RS F₃₂₀₋₉₃₆, lap. 1r. Apie piešinio sukūrimo aplinkybes žr. *Z życia Litwinki* 1876, 259.

Elena Skirmantaitė-Skirmantienė. Adomo Mickevičiaus riešutmedis Partenite, Kryme. Partenitas, 1870. Popierius, pieštukas. LMAVB RS F320-936, lap. 1r

Kai kurių piešinių nepavyko susieti su kokia nors konkrečia šachmatų figūra. Viename nedidelio formato lape pavaizduota ranka (F320-2147, lap. IV; 7,6 x 13,4 cm), kitame – du stovinčio vyro figūros variantai (F320-2147, lap. 2r; 22 x 10 cm). Kario stovėseną, kūno sudėjimą labiausiai primena Ginklanešio skulptūrėlę, tačiau jis be šarvų, be atpažįstamų atributų. Per alkūnę sulenkta vyro ranka prie krūtinės leidžia kelti ir kitokią versiją – tai gali būti pirmieji Vėliavininko figūros eskizai.

Apibendrinimas. Pirmąją profesionalia skulptore visoje buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorijoje laikomos kūrėjos E. Skirmantaitės-Skirmantienės šeimoje vaikams ir vaikiaičiams įskiepytos vertybės, pagarbus palikuonių požiūris į kūrybą ir paveldą, jų bendradarbiavimas su atminties institucijomis bei palankiai susiklosčiusios aplinkybės lėmė tai, kad, nepaisant gaisro, dviejų pasaulinių karų, politinių ir socialinių permainų, Lietuvos ir kaimyninių valstybių (Lenkijos, Baltarusijos, Ukrainos) kultūros istorijai reikšmingi jos kūrybos pavyzdžiai išliko iki šių dienų.

E. Skirmantaitės-Skirmantienės gyvenimo kelias ir žinomiausias, nors ir nebaigtas, dabar Nacionaliniame muziejuje Krokuvoje saugomas jos skulptūros kūrinys – krikščioniškosios koalicijos valstybių ginkluotųjų pajėgų su ATR valdovu Jonu Sobieskiu priešakyje 1683 m.

prie Vienos pasiektos istorinės pergalės prieš Osmanų imperijos kariuomenę įkvėpti šachmatai (1863–1873) – dar kartą primena galias ATR tradicijas ir LDK vaizdinio gyvybingumą XIX šimtmetyje. Originalių, meno ir stalo žaidimo kūrybišką jungtį rodančių skulptūrėlių ciklas liudija XIX a. vidurio Lietuvos skulptūros tendencijas: istorinių temų pomėgį, romantinės pasaulėjautos persmelktą didžiųjų žmonių vaizdavimą, formų susmulkėjimą, vaizdo literatūriškumą. Į Rusijos imperijos gilumą išstremtiems 1863–1864 m. sukilimo dalyviams skirtame, vėliau dėl svainio Konstantino Skirmanto įtakos sukومercintame kūrinyje atspindėtos konkrečios aplinkybės ir personalijos. Keturios svarbiausios šachmatų figūros įamžino istorines asmenybes – ATR valdovą Joną Sobieski, Karūnos didįjį etmoną Stanislovą Joną Jablonovskį, Osmanų imperijos sultoną Mehmedą IV Medžiotoją ir didįjį vizirį Kara Mustafą. Diduma skulptūrėlių vaizduoja karius ir socialinius, etninius tipus: Ginklanešys, Vėliavininkas, Janyčaras, Totorius (rikliai), Husaras, Vytiš, Sipahis ir Etiopas su Mauru (žirgai), Pažas, Vaikinas, Gurguolininkas, Polesietis, Bašibuzukas, Arnauta (pėstininkai). Bokštų atitikmenys vaizduoja gyvūnus ir išsiskiria istorinės heraldikos motyvais: Kupranugaris, Liūtas (Raudonosios Rusios – Jono Sobieskio gimtojo krašto – herbo figūra), laikantis skydą su Krokuvos herbu, Lokys (Žemaitijos herbo figūra), letenose laikantis skydą su šv. Kristoforo atvaizdu (Vilniaus herbas). Iki pilno šachmatų komplekto (32 vnt.) trūksta 1 bokšto ir 10 pėstininkų. Nėra aišku, kaip jie galėjo atrodyti. Nors prie Vienos kartu su lenkais kovėsi sąjungininkai austrai bei vokiečiai, nė vienas jų atstovas kūrinyje nepavaizduotas. Ir priešingai, Vyčio bei Lokio skulptūrėlės inspiruotos istoriniame mūšyje nedalyvavusios LDK heraldinių figūrų.

Atlikus LMAVB Rankraščių skyriuje saugomų E. Skirmantaitės-Skirmantienės darbų tyrimą, galima kalbėti apie trylikos skulptūrėlių eskizus: Jono Sobieskio, Etmono, Ginklanešio, Vėliavininko, Husaro, Vyčio, Liūto, Pažo, Vaikino, Gurguolininko, Polesiečio, Totoriaus, Etiopo su Mauru. Grafito pieštuku ant popieriaus ne vėliau kaip 1864 m. Tambove bei tarp 1870 ir 1873 m. Balaklavoje piešti eskizai įgalina įvaizdinti ir geriau suprasti skulptūrėlių kūrimo procesą, pajauti menininkės darbo stiliaus niuansus. Matyti, kad galutiniams variantams artimi skulptūrėlių vaizdiniai, išskyrus kai kuriuos atributus, kūrėjos galvoje išsikristalizuodavo dar iki paimant į rankas pieštuką.

ŠALTINIAI

- Biblioteka Antoniego Römpera z Janopola Wilno Mostowa 7. s.a. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F75-66/20.
- Lasocki, Waclaw. 1934. *Wspomnienia z mojego życia*. T. 2, *Na Syberji*. Kraków: nakł. Gminy Stoł. Król. Miasta Krakowa.
- Rzeźby Heleny Skirmunttowej, 1827–1874*. 1930. Fotografie Józefy Bułhakówny. Pińsk: Wydawnictwo córki artystki Konstancji Skirmunttówny. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Retų spaudinių skyrius, A-974.
- Skirmantaitė-Skirmantienė, Elena. [1864–1873]. [Šachmatų figūrų eskizai]. Popierius, pieštukas. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F320-2142-2147.
- Skirmuntt, Helena. [1872–1930?]. *Szachy polskie*: [Fotografijos]. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Retų spaudinių skyrius, A-64/4.
- Skirmuntt, Helena. 1883a. *Szachy polskie: Pamiątka dwóchsetletniej rocznicy odsieczy Wiednia, 1683–1883*. Fot. Kostki i Mulerta. [Warszawa: w Lit. M. Fajansa?]. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Retų spaudinių skyrius, A-64/2.
- Skirmuntt, Helena. 1883b. *Szachy polskie: Wyprawa wiedeńska, 1683*. Fot. Kostki i Mulerta. [Warszawa]: w Lit. M. Fajansa. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Retų spaudinių skyrius, A-64/1, 3.
- Valaitis, Antanas. 1939. Pranešimas apie Valstybinę Vrublevskių vardo Biblioteką Vilniuje. Vilnius, 1939-12-15. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F75-242, lap. 11–31.
- Z życia Litwinki, 1827–1874*. 1876. Z listów i notatek [Heleny Skirmunttowej] złożył Bronisław Zaleski. Poznań: nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego.

LITERATŪRA

- Aftanazy, Roman. 1992. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. [Cz. 1], [*Wielkie Księstwo Litewskie, Inflanty, Kurlandia*]. T. 2, *Województwa brzeskolitewskie, nowogródzkie*. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Bez gorsetu: Camille Claudel i polskie rzeźbiarki XIX wieku = Corsets Off: Camille Claudel and Polish Women Sculptors of the 19th Century: Katalog wystawy 19 maja – 10 września 2023, Muzeum Narodowe w Warszawie*. 2023. Koncepcja katalogu i redakcja naukowa: Ewa Ziemińska. Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie.
- Bumblauskas, Alfredas. 2005. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius: R. Paknio leidykla.
- Butkuvienė, Anelė. 2008. „Motina ir duktė“. In *Garsios Lietuvos moterys: XIV–XX pirmoji pusė*, 191–199. [Vilnius]: Baltos lankos.
- Ilgiewicz, Henryka. 2015. *Biblioteka Państwowa im. Eustachego i Emilii Wróblewskich w Wilnie (1912–1939) oraz towarzystwa ją popierające*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Jankauskas, Vidmantas. 2011. „Elena Skirmantaitė-Skirmantienė – pirmoji lietuvių skulptorė“. *Acta Academiae Artium Vilnensis* 62:9–37.
- Janonienė, Rūta. 1996. „Dailininkai ir amatininkai: XIX amžiaus Lietuvos skulptūra“. *Menotyra* 1:18–22.
- Jučas, Mečislovas. 2002. *Lietuvos metraščiai ir kronikos*. Vilnius: Aidai.
- Kieniewicz, Stefan. 1986. *Dereszewicze 1863*. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Kraszewski, Józef Ignacy. 1875. „Szachy ś. p. Heleny Skirmunttowej“. *Tygodnik Ilustrowany*, nr. 366, 11–13.
- Narbutas, Sigita. 2015. „Bibliotekos kelias: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, 1912–2012“. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka* 2011/2012:15–40.
- Nedzinskaitė, Živilė. 2015. „Eilės Jono Sobieskio garbei: figūrinės poezijos galimybės XVII amžiuje“. *Senoji Lietuvos literatūra* 40:177–200.
- Pajedaitė, Ingrida. 2011. „Lietuvos dailininkų piešinių ir eskizų kolekcija“. *Bibliografija* 2008/2009:82–94.
- Polanowska, Jolanta. 1998. „Skirmuntowa (Skirmunttowa, Skirmuntt) ze Skirmuntów Helena“. In *Polski słownik biograficzny*. T. 38/2, z. 157, 187–189. Warszawa: Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla; Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Polanowska, Jolanta. 2004. „Helena Skirmunttowa, zapomniana rzeźbiarka XIX w.“. *Biuletyn Historii Sztuki* 1/2:105–126.
- Polanowska, Jolanta. 2023. „Skirmunttowa Helena“. In *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): Malarze, rzeźbiarze, graficy*. T. 11. Pod redakcją Urszuli Makowskiej, 118–123. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

- Plug, Adam [Pietkiewicz, Antoni]. 1876. „Helena Skirmuntowa i jej szachy historyczne“. *Kłosy*, nr. 587–588, 202–205, 218–219.
- Smalyanchuk, Alyaksandr. 2018. *Raman Skirmunt (1868–1939): Zhytstsyapis gramadzyanina Krayu*. Minsk: Vydavets Zmitser Kolas.
- Szpoper, Dariusz. 2009. *Gente Lithuana, natione Lithuana: Myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851–1934)*. Gdańsk: Arche.
- Širkaitė, Jolanta. 1999. „XIX a. – XX a. pradžios Lietuvos dailininkės“. *Menotyra* 4:38–45.
- Širkaitė, Jolanta. 2012. „Skirmantienė Elena“. In *Lietuvos dailininkų žodynas*. T. 2, 1795–1918. Sudarytoja Jolanta Širkaitė, 360–362. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Visuotinė lietuvių enciklopedija*. 2001–2015. 25 t. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

LITERATŪRA ORIGINALO KALBA

- Смалянчук, Аляксандр. 2018. *Раман Скірмунт (1868–1939): Жыццяпіс грамадзяніна Краю*. Мінск: Выдавец Зміцер Колас.

INGRIDA PAJEDAITE

The Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences

The Chess of Helena Skirmuntt: First Sketches of the Pieces

Summary

This article explores the work of the sculptor and diarist Helena Skirmuntt (also spelled as Skirmunttowa, 1827–1874), focusing on her most celebrated creation – a series of chess pieces (1863–1873) inspired by the historic victory of the Christian coalition forces against the Ottoman army achieved at Vienna in 1683. Despite their historical and artistic significance, these chess pieces have not yet been the subject of a dedicated, in-depth art-historical study in Lithuania. Moreover, scholars from Lithuania, Poland, and Belarus have so far overlooked vital primary sources for such research: the original sketches of the chess pieces, held in the “Collection of Drawings and Sketches of Lithuanian Artists” (F 320) at the Manuscripts Department of the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences. This article aims to present the sketches of Helena Skirmuntt’s chess pieces, opening new avenues for the study of her original sculptural work. It addresses questions such as how the idea for the work originated, whether the final result met expectations, what the sketches reveal, when and how they came to the Library’s holdings, and why they remained unrecognized in repositories for several decades.

Helena Skirmuntt was a member of a prominent noble family from the Ruthenian part of the Grand Duchy of Lithuania (present-day Belarus), occupied by the Russian Empire. Helena was a liaison for the insurgents in 1863. Unable to acquire a consistent academic education in art schools, which was a strictly male privilege at the time, she challenged gender stereotypes by studying painting and sculpture privately in Vilnius, Berlin, Dresden, Vienna and Rome. Today she is hailed as the first professional female sculptor in the entire territory of the former Polish-Lithuanian Commonwealth.

The life and career of Helena Skirmuntt, along with her most renowned, although unfinished, sculptural work, a chess set now held at the National Museum in Krakow, vividly recall the deep traditions of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the enduring vitality of the Grand Duchy of Lithuania’s imagery in the 19th century. This series of original figurines, which creatively combines artistic expression and a playful spirit, exemplifies mid-19th-century Lithuanian sculptural trends: an interest in historical themes, Romanticized depictions of notable figures, a preference for diminutive forms. What is particularly remarkable is that the creator of the chess set was a woman who boldly entered a field traditionally dominated by men, providing a model of achievement for future female sculptors. Four of the most significant chess pieces commemorate historical figures: the ruler of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Jan III Sobieski; the Grand Crown

Hetman, Stanisław Jan Jabłonowski; the Sultan of the Ottoman Empire, Mehmed IV; and the Grand Vizier, Kara Mustafa. The other chess pieces depict different types of soldiers and distinct social or ethnic groups: the Squire, the Flag-Bearer, the Janissary, the Tatar (for the bishops); the Hussar, the Knight, the Sipahi, and Ethiopian with the Moor (for the knights); as well as the Page, the Lad, the Field Camper, the Polesian, the Bashi-bazouk, and the Arnaut (for the pawns). The rooks are represented by animals and distinguished by motifs drawn from historical heraldry: the Camel; the Lion, holding a shield bearing the Crakow coat of arms; and the Bear (from the coat of arms of Samogitia), holding a shield with the image of St. Christopher (the coat of arms of Vilnius).

The full chess set of 32 pieces was never completed, missing one rook and ten pawns, and it remains unclear what these missing pieces might have looked like. Although Austrians and Germans fought alongside the Poles at Vienna, none of these allies are represented in the set. Conversely, the Knight and Bear figurines are drawn from heraldic figures of the Grand Duchy of Lithuania that did not actually participate in the historic battle.

An analysis of Helena Skirmuntt's works held in the Manuscripts Department of the Wroblewski Library reveals sketches for thirteen figurines: Jan Sobieski, the Hetman, the Squire, the Flag-Bearer, the Hussar, the Knight, the Lion, the Page, the Lad, the Field Camper, the Polesian, the Tatar, and the Ethiopian with Moor. Executed in graphite on paper no later than 1864 in Tambov and between 1870 and 1873 in Balaklava (Crimea), these sketches provide valuable insight into the creative process behind the figurines. It is clear that, for most of the pieces, the images closely resembling the final versions, aside from certain specific attributes, had already been fully conceived in the artist's mind before she even lifted the pencil to the paper.

After the death of Helena Skirmuntt, the sketches were transported from Crimea to Pinsk, to the Butrymowicz-Skirmuntt palace. Helena's daughter Konstancja Skirmuntt took care of them. After Konstancja's death in 1934, the sketches, together with other art pieces, were transported from Pinsk to Vilnius, where Helena's other daughter, Kazimiera Römer (1865–1938) and her son Antoni Römer (1889–1973) kept them in the apartments belonging to the Römer family, on Tilto Street. In the first years of the Soviet occupation, the collection of Helena's sketches was moved to the former palace of the Tyskiewicz counts, the then State Wroblewski Library (now the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences). Here they have been kept ever since.

Keywords: Helena Skirmuntt; Victory at Vienna (1683); Jan Sobieski; chess; 19th-century sculpture; Lithuanian art heritage; photography; the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences.

Įteikta 2025 m. birželį